

GAYRİMÜSLİM MEBUSLARIN BAKIŞ AÇISIYLA OSMANLILIK

OTTOMANISM FROM THE PERSPECTIVE OF NON-MUSLIM DEPUTIES

Ayfer ÖZÇELİK*

Geliş Tarihi/Received:18.04.2022

Kabul Tarihi/Accepted:31.12.2022

ÖZÇELİK, Ayfer, (2023), "Gayrimüslim Mebusların Bakış Açısıyla Osmanlılık", Belgi Dergisi, S.25, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2023/I, ss. 235-256.

Öz

Osmanlı Millet Sistemi'nin, bütün farklılıklarına rağmen yüzyıllar boyu içinde farklı etnik kökenlerden -dinlerden çok sayıda toplumu ve kültürü yaşatabilme ve koruyabilme erdemini göstermesini, günümüz toplumları ancak sezebilmiş, bu farklılıkları bir zenginlik olarak görebilmeyi ve değerler sistemi içine katma çabasını yoğunlaştırmıştır. Etnisiteyi değil dini esas alan Millet Sistemi, İslami kökleri üzerinden Fatih Sultan Mehmet sonrası kurumsallaşmış ve Osmanlı unsurları ruhani reislerinin idaresinde kendi yasaları ile yönetilen kurumlar olarak örgütlenmiştir. Bu yapılanmaya göre gayrimüslimler bir çeşit dokunulmazlığı olan mabetlerinde serbestçe ibadetlerini yerine getiriyorlardı. Evlenme, boşanma, çeyiz, nafaka, veraset gibi günümüzde medeni hukuku ilgilendiren işlemleri cemaat teşkilatınca yürütülüyordu. Çağının çok ilerisinde olan bu sistem 18. yüzyıla gelindiğinde, Batıda gelişen sosyal hareketler, yeni akımlarla anakronik hale gelmiş, milliyetçiliğin hız kazandığı bu dönemde ulusalcı hareketleri tetikleyici işlev görmüştür. Osmanlı Devleti'nin zayıflaması karşısında emperyal güçler, Osmanlı unsurlarını himaye bahanesi ile onu parçalama faaliyetlerine girişmiştir. Osmanlı devlet adamları, hükümdarın birleştiriciliği altında Osmanlı üst kimliği bünyesinde parçalanmanın önüne geçmeye çalışmış, bu bağlamda Tanzimat ve Islahat Fermanları ile tebaanın eşitliğini sağlamaya yönelik bir dizi uygulamalar başlatılmıştır. 1869'da da Osmanlı vatandaşlığı kanunu çıkarılmıştır. 1876 Anayasası, II. Meşrutiyetin ilanı bunların devamı niteliğinde olmuş ve oluşan Osmanlı parlamentosunda gayrimüslim mebuslar da yer almıştır. Bu mebusların en azından yasama faaliyetlerinin başlangıcındaki Osmanlılık yanlısı ifadeleri Meşrutiyetin doğurduğu umutları anlamak açısından önemlidir. Meclis-i Mebusan'da tarihçi bir Rum milletvekilinin de belirttiği gibi Latin dünyasından gelen tehditlere karşı, Millet Sistemi ve devletin gücü sayesinde özellikle Ortodokslar varlıklarını koruyabilmiştir. Ancak gerek Düvel-i Muazzama adı verilen ve hasta adamın mirasını ele geçirmek için fırsat kollayan devletlerin ve gerekse Osmanlı toplumunda bu konuda elzem olan zihni dönüşümün gerçekleşmemesinin etkisiyle Osmanlı birliği fikri Osmanlı Devleti ile hatta ondan önce tarihe karışmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlılık, Osmanlı Devleti, Gayrimüslim Unsurlar, II. Meşrutiyet.*

* Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, aozcelik@pau.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-0714-9268>).

Abstract

Despite all its differences, the Ottoman National System has shown the virtue of maintaining and preserving many societies and cultures from different ethnic origins and religions over the centuries. Today's communities have only been able to realize this practice and have intensified their efforts to see these differences as a richness and to incorporate them into the value system. The National System that is based on religion and not ethnicity, was institutionalized after Mehmed the Conqueror based on Islamic roots; and the Ottoman constituents have been organized as self-governing establishments under the administration of spiritual leaders. Under this structure, non-Muslims were free to worship in their temples, which had somewhat of immunity. Transactions concerning today's civil law, such as marriage, divorce, dowry, alimony, and inheritance were carried out by the religious organizations. This system is far ahead of its time, but by the 18th century, the social movements that developed in the West became anachronistic with new trends and acted as a trigger for nationalist movements in this period when nationalism gained momentum. In the face of the weakening of the Ottoman Empire, the imperial powers attempted to break up the Ottoman elements under the pretext of protecting them. Ottoman statesmen tried to prevent the disintegration of the upper Ottoman identity under the unity of the ruler. In this context, a series of practices were initiated to ensure the equality of the subjects with the Tanzimat (Gülhane) and Islahat (Reform) Edicts. In 1869, the Ottoman citizenship law was enacted. The Constitution of 1876 and the Second Constitutional Era were a continuation of these, and non-Muslim deputies also took part in the Ottoman parliament. The pro-Ottomanist statements of these deputies, at least at the beginning of their legislative activities, are important in understanding the hopes raised by the Constitutional Monarchy. However, the idea of Ottoman unity disappeared into history with the Ottoman Empire, even before it, due to the effects of the states called Düvel-i Muazzama (The Great Powers), which were waiting for an opportunity to seize the inheritance of the "sick man" and the fact that the mental transformation that was essential in this matter could not be realized in the Ottoman society.

Keywords: *Ottomanism, Ottoman Empire, Non-Muslim Elements, II. Constitutionalism.*

Giriş

Ortaçağ Avrupa'sı yüzlerce yıllık alışılmış ve kendini yenileyememiş ilkel vasıtalarla sınırlı bir üretim modeline dayalı, siyasi olarak parçalı feodal bir yapıya sahipti. Bu durum Haçlı seferleri ile ivmelenen Levant (Doğu Akdeniz) ticareti ile yavaş yavaş değişmeye başladı. 16. yüzyılda coğrafi keşifler adı verilen ve sömürgecilik şeklinde devam eden akımla ticaretin, Avrupalılar tarafından dünya ölçeğine yayılması, sağladığı akıl almaz zenginliklerle, ekonomik, teknolojik ve zihni değişimi hızlandırmış, yeni bir sınıfın -burjuvanın- doğuşunu hazırlamıştır. Böylece sosyal hareketlenme Avrupa'nın çehresini değiştirmiş, yayıldığı diğer coğrafyaları da çoğunlukla olumsuz olmak üzere etkilemiştir. Sömürgecilikle başlayan Avrupa'nın genişleme çağı, emperyalizmle devam etmiş bir yandan dünyanın kaynakları Avrupa'ya akarken, merkezi bu küçük kıta olan yeni bir dünya inşa edilmeye başlanmıştır. Netice olarak Avrupa'nın yayılmacılığı, yalnız Osmanlı Devleti için değil, Çin, Japonya gibi bu kıtanın çok uzağındaki birçok devlet de dâhil olmak üzere, bütün dünya için uzun sürecek sıkıntılı ve buhranlı bir devrin başlangıcı olmuştur.

Bu aynı zamanda burjuvazinin bazen krallarla ittifak yaparak, çoğu zaman da halkı arkasına alarak gerçekleştirdiği, çok parçalı feodal düzenin bütünüyle yıkılıp, merkezi devlet düzenine geçişin de ifadesidir. 18. yüzyıla gelindiğinde Benedict Anderson'un ifadesiyle Avrupa'da milliyetçiliğin doğum çağı başlamıştır¹. Modern merkezi devletler sanayi devrimi sonrasında devletlerdir ve Batıda gelişen yeni sosyo-ekonomik şartların, özellikle yeni bir sınıfın ihtiyacına uygun olarak yapılandırılmışlardır. Dolayısıyla tek hukuk, tek vergi sistemi, insanların devlet karşısında tek bir bağ, yurttaşlık bağı ile tanımlanması (böylece feodal imtiyazların en azından hukuk karşısında eşitlik olarak ortadan kaldırılması) ilkelerini içermektedir. Devlet; ordu, yargılama, para basma, vergi ve eğitim gibi konulardaki yetkileri elinde toplamış, belirli sınırlar dâhilinde hukuk yetkisini kullanma hakkına sahip olmuştur. Yine giderek daha fazla yasalara dayalı rasyonel bürokratik yönetim anlayışı hâkim olmuştur².

Wallerstein'in ifadesiyle merkezi devlet, "içeriye ve dışarıya dönük olmak üzere iki yönlü... egemenlik" iddiasında bulunmuştur. İç işlerinde, "devletin hiçbir kişi, kurum veya grubu dikkate almak zorunda olmaksızın gerekli gördüğü bütün düzenlemeleri yapabileceği ve sınırlar dâhilinde yaşayan herkesin bunlara uymasının zorunlu olduğu" şeklindeki genel kabul, dışa dönük olarak ise "hiçbir devletin başka bir devletin içişlerine müdahalesinin olamayacağı" anlayışının benimsenmesidir. Ancak pratikte bu iki iddia da gerçekleşmemiştir. "Hiçbir devlet uygulamada içe dönük olarak tam egemen olamamıştır". Bunun yanı sıra özellikle 1871 Versay Anlaşması'nda, sözde "medeni devletler, birbirlerinin meşru hükmetme hakkına tek taraflı olarak müdahale etmemek konusunda mutabık kalmış olsa da "güçlü devletlerin çok rahat bir şekilde diğer devletlerin içişlerine müdahale ettikleri de bilinmektedir"³.

İşte son dönem Osmanlı literatüründe "Düvel-i Muazzama", ya da günümüzde kullanıldığı şekliyle "Büyük Devletler" in hâkimiyetlerini her anlamda genişletmeye

1 Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler* "Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması" (Çev. İskender Savaşır), Metis Yay., İstanbul 1995, s. 25.

2 Abdulvahap Akıncı, "Modern Ulus Devletlerin Doğuşu", Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi – Sayı 34 – Aralık 2012, s. 63.

3 A. Akıncı, a.g.m., s. 63.

çalıştıkları böyle bir ortamda, Osmanlı Devleti, Avrupa’da yaşanan gelişmelerden doğrudan ve olumsuz olarak etkilenmiştir. 16. yy. sonlarından itibaren duraklamaya başlayan Osmanlı Devleti’nin yöneticileri⁴, 18. yüzyılda artık gerilemeye başladığının farkında olarak devleti ayakta tutmanın çarelerini aramaya başlamış, 19. yüzyılda ise geri dönülmez bir şekilde Avrupa kurumlarını alarak, onun yıkıcı etkisine direnmeye çalışılmıştır. Ancak sosyo-ekonomik, siyasi sorunlarını çözme çabaları Avrupa’da olduğu gibi uzun yıllara dayalı ve kendi doğal seyri içinde gerçekleşme şansı bulamamıştır. Üstelik bu çabalar, emperyalizmin doruğa ulaştığı, Osmanlı toprakları üzerinde Avrupa Devletleri rekabetinin son raddelere ulaştığı bir çağda hem etkisiz hem de yetersiz kalmıştır. Rusya, Avusturya-Macaristan, Fransa ve İngiltere (İngiltere Galler dâhil İskoçya ile 1707’de, İrlanda ile de 1801’de birlik kurabilmiş ve Birleşik Krallık adını almıştır) gibi devletlerin sürekli, yıkıcı müdahaleleri ve darbeleri ile Osmanlı Devleti tarihe karışmıştır. Emperyalist devletlerin çıkarlarına ve uzun yıllara dayalı çalışmalarına hiçbir şekilde uygun düşmeyen, Osmanlı İttihadi yoluyla devletin kurtarılması fikri de gerçekleşmemiştir. Şüphesiz bunun pek çok sebepleri olup, hakkında çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Ancak gerek konunun önemi gerekse var olan boşluklar, daha pek çok araştırmaya ihtiyacın olduğunu göstermektedir. Bu çalışmada devleti kurtarma projelerinden biri olarak ortaya çıkan Osmanlılık siyaseti, Osmanlı gayrimüslim mebuslarının meclisteki ifadelerinden yola çıkılarak incelenecektir. İfadelerine başvuru gayrimüslim mebuslar, diğerleri gibi İttihat ve Terakki listesinden meclise girmiştir. Yüksek eğitilmiş, özellikle de hukuk eğitimi almış kişilerdir. Sonradan bazıları İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin uygulamalarını eleştirerek muhalefete, Ahrar Fırkasına geçmişse de Osmanlılık düşüncesini savunan kişilerdir.

I. Millet Sisteminden Osmanlılığa geçiş; Tanzimat Sonrası Düzenlemeler

Osmanlı unsurlarını parçalama girişimleri ilk defa Rusya ve Avusturya gibi çok uluslu devletlerce başlatılmıştır. Kendisini III. Roma olarak gören Rusya’nın I. Petro’dan itibaren yayılmacı siyasetinin en önemli hedeflerinden biri Osmanlı toprakları olmuş⁵, jeostratejik öneme haiz Boğazları ve İstanbul’u ele geçirmek veya kontrol etmek amacı güdülmüştür. Rusya’nın hedefine ulaşmak için Slav- Ortodokslar nezdinde yürüttüğü faaliyetlerin sonucunda Slavların bir kısmı 17. yüzyıldan itibaren Rusya’ya yönelmiştir⁶. 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Akdeniz’e inen Rus filosu Mora gayrimüslimlerini Osmanlı Devleti’ne karşı isyana kışkırtma faaliyetleri yürütmüş⁷, Küçük Kaynarca Antlaşması’na

4 Devletin içinde bulunduğu sorunlar üzerine, IV. Murad Koçi Bey gibi itimat ettiği bürokratlardan, sorunların tespitini ve çözüm önerilerini ihtiva eden raporlar hazırlamalarını istemişti (Bk.Hüseyin Sadoğlu-Melih Coşgun, Osmanlı Devleti’nin Duraklama Dönemi’nde Kamu Yönetiminin İslahına Yönelik Öneriler: Koçi Bey, Katip Çelebi ve Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3 Ekim 2017, C. 3, S. 3, ss. 196-204.).

5 Emruhan Yalçın, Şark Meselesi ve Emperyalistlerin Türk Politikası, *Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 4, 2015, s. 77-78.

6 İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Alkım Yayınevi, İstanbul 2006, s. 64-66.

7 Mehmet Kayıran, Milliyetçilik Akımının Balkanlar’daki Gayrimüslim Unsurlar Üzerindeki Etkisi (1789 – 1875), *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*, 2019, C. 2 S. 5, s. 79-81.; “Rus Çaricesi Katerina, aslen Makedonya halkından olup Petersburg topçu kumandanı ve bir Papazın oğlu Mavro Mihal’i bu iş için Mora’ya gönderdi. Mavro Mihal’in yanında yeteri kadar para, İncil’ler, Katerina’nın resimleri ve haçlar bulunmaktaydı. Mavro Mihal, Mora’da pek çok yer gezerek bütün papazları ve ileri gelen bazı Kalamatalıları yanına çekmeyi başardı. Rum ayaklanması projesinin amacı, Rusların Ortodoks mezhebi üzerinden Balkanlara ve Akdeniz’e inme projesiydi. Bu durum Yunan isyanının neden kilise merkezli başlatıldığını ve bugün de devam eden Yunan milliyetçiliğinin köklerinin Kilise tarafından atıldığını açıkça ortaya koymaktadır. Rusya’nın diğer bir amacı da Ortodokslar üzerinde hegemonyan bir güç yaratarak İstanbul’daki Patrikhane’yi Osmanlı’nın

da Ortodoksları himaye etme hakkı maddesini ilave ettirmiştir. Avrupa'nın diğer büyük güçleri ise bir müddet sonra Rusya'nın, Slav ve Ortodoksları himaye adı altında hâkimiyetini Osmanlı topraklarına doğru genişletme çabalarının kendi çıkarlarına aykırı olduğunu bilerek Rusya'dan rol kapma çabasına girmişlerdir. Özellikle Yunan isyanına Rusya dâhil bütün Avrupa ve Amerika'dan, hatta Hindistan'dan destek gelmiştir⁸. Neticede her Batılı devlet, bir Osmanlı unsurunun hamiliğine soyunarak aralarındaki rekabeti onlar üzerinden sürdürmüşlerdir⁹. Bazen savaş bazen de bir anlaşma vesilesiyle kendi lehlerine yeni tavizler elde ederek parçalanmayı hızlandırmışlardır. Bu acımasız rekabetin bölgeye yansımaları ise yine Batılılar tarafından Balkanların, Barut Fıçısı (powder keg) olarak tanımlanmasına yol açmıştır. Oysa Misha Glenny'nin¹⁰ ifade ettiği gibi Balkanları bu duruma getiren bizzat büyük güçlerin kendileri olmuştur.

Millet sistemi dolayısıyla, tüm Ortodoks unsurların başlangıçtan itibaren Rum Ortodoks kilisesinin denetimine bırakılması, milliyetçiliğin hız kazandığı bir dönemde, tepkilerin kaynağı ve ulusalcılık hareketlerini tetikleyici işlev görmüştür. Bunun yanında 18. yüzyılda Osmanlı devletinin karşı karşıya kaldığı büyük sosyo- ekonomik, idari sorunlarının üstesinden gelememesi de emperyal güçler tarafından kendi hedefleri için kullanılmıştır. Osmanlı devlet adamları, etnik hareketlenmenin gerçek niteliği ve kökenini yeterince anlayamamış veya geç anlamıştır¹¹. Nihayetinde 1804 Sırp isyanı, 1821 Yunan isyanı, giderek diğer bölgelere de yayılmış, Osmanlı Devleti isyanları bastıramadığı için değil, büyük güçlerin baskısıyla geri çekilmek zorunda kalmıştır. Tanzimat arifesinde artık, parçalanma tehlikesi devletin en önemli sorunlarından biri haline gelmiştir¹².

Yukarıda belirtildiği üzere Avrupa'nın dünya çapında yayılcı siyaseti, kurduğu deniz aşırı imparatorluklar bütün toplumlar, özellikle de Osmanlı Devleti için en büyük tehdidi oluşturmuştur. 1789 Fransız İhtilali sonrasında gelişmeler de Balkanlardan başlayarak Osmanlı unsurlarında değişim, dönüşüme yol açarken, millet sistemi de artık anakronik hale gelmiş, devlet idari yapısını yeniden düzenleme zorunluluğunu hissetmiştir. II. Mahmut'un "*Ben tebaanın Müslüman'ını camide, Hıristiyan'ını kilisede,*

kontrolünden kurtarmaktı" (Nejat Tarakçı, Yunan Gerçeğini İyi Okumak, https://tasam.org/Files/Icerik/File/yunan_ger%C3%A7%C4%9Fi_makale_pdf_7bbe5435-39e8-446b-8ca5-69fb828086f7.pdf. Er. Ta. 14.2.2022.

8Bu konuda ayrıntılı bir çalışma için bk. Esra Özsüer, "19. Yüzyıl Avrupa Romantiklerinin 1821 Mora İsyanı Üzerindeki Siyasi Ve Kültürel Etkileri", *Türkiyat Mecmuası*, C. 26, Sayı 2, 2016, s. 334.

9 "*Osmanlı Devleti çok çeşitli etnik yapısıyla hayatta kalmaya çabalamaktaydı. Batılı devletler sistemli bir politika izleyerek Osmanlı topraklarını koparmakta idiler. İzlenen yol şu şekildedir: Okul ve eğitim sistemiyle milliyetçi fikirleri yaymak, borçlarla devletin mali iflasını sağlamak, isyan çıkarılacak bölgelerde reformlar yapılmasında ısrar etmek. Osmanlı, bu reformları gerçekleştirirken silahlı direniş hareketleri oluşturmak, bölgeye yarı otonomi istemek ve bölgenin bağımsızlığını sağlamak. Osmanlı Devleti'nin sömürgeleştirilmesi sürecinde büyük güçlerin dayattığı reform programları aslında ulusların bağımsızlığına yol açmaktaydı. Böylece çöküşü önlemek adına yapılan her vilâyet/azinlik düzenlemesi devletin sonunu hazırlamış oluyordu. Bu stratejiyi kurgulayan Büyük Devletler tarafından Balkanlar, Orta Doğu ve Doğu Anadolu bölgelerindeki azınlıklar yoluyla Osmanlı ülkesi kendi egemenlik alanlarına dönüştürüldü". İhsan Burak Birecikli, *Yüzyüncü Yılında II. Meşrutiyet'in İlanı Üzerine Bir İnceleme*, Gazi Akademik Bakış, Cilt 2, Sayı 3, Kış 2008, s.213.*

10 Balkanlardaki "*karışıklığın büyük bir kısmının büyük güçlerin ya da bugünlerde dediğimiz gibi "uluslararası toplumun" müdahaleleri tarafından yaratıldığıdır. Balkanlar, diye yazar (Misha Glenny), "çoğu zaman inanıldığı gibi barut fıçısı değildi; metafor yanlış. Onlar sadece büyük güçlerin kendilerinin bıraktığı barut izliydi."* (Bk. Dusko Doder, *How We Made the Balkans*, *The Nation*, June 12, 2000, p.31

11 Özellikle imparatorluğun batıya açılan bölgelerinde oluşan gayrimüslim orta sınıfların, batı ile ekonomik ilişkiler yanında, kültürel ilişkilere de girmeleri ve Avrupa okullarında eğitim gören gençlerin, yeni ideolojiler ile memleketlerine dönmeleri, Narodnizmi (Slav Halkçılığı) büyük bir gayretle Balkanlarda yaymaya çalışmalarının da isyanlara etkisi olmuştur. (İ. Ortaylı, *a.g.e.*, s. 84-85.)

12 İ. Ortaylı, *a.g.e.*, s. 60-61.

Musevi'sini havrada fark ederim. Aralarında bir gûna fark yoktur. Cümlesi hakkında muhabbet ve adaletim kavidir ve hepsi hakiki evlâdımdır" şeklindeki söylemi sebepsiz değildir. Nihayet 1839 ve 1856 fermanları sonrasında millet sisteminin çöküşü anlamına gelen yeni düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemeler, "*din ve milliyet farklarını kapatacak*" ve "*değişik dinlere mensup bireyleri ortak zeminde buluşturacak*" Osmanlılık adı verilen kapsayıcı bir üst kimlik, yaratma çabası olarak tanımlanmaktadır¹³. Osmanlı üst kimliğinin bir hanedan adı olarak, asırlarca birlikte yaşamışlıktan başka herhangi bir etnik-dini kimliği çağırıştırmayacağı düşünülmüştür. Nitekim gayrimüslim mebuslar da mecliste anayasa değişikliği müzakereleri sırasında, Hükümdara bakışlarını izah ederken bunu vurgulamışlardır. Karolide Efendi, "*Hükümdar, milletin azameti, şevketi kendisinde temessül etmiş bir şahıstır. Hükümdar budur. Hükümdar milletin reisidir ve kanunu da o tasdik ediyor, adalet de onun ismiyle icra olunuyor*" derken Zohrab Efendi ise; "*hükümdar büsbütün bitaraf; kendi vazifesini bilir ve kendisi büsbütün her türlü efkâr-ı hususiyeden ari, milletin en büyük hâkimi*" şeklinde tarif etmiştir¹⁴. Dolayısıyla Hükümdarın birleştiriciliği altında Osmanlılığı sağlamak üzere Tanzimat döneminde öncelikle tebaanın eşitliğini içeren fermanlar yayınlanmıştır. Eşitliğin gereği olarak gayrimüslimlerin, mahalli idarelerde ve genel meclislerde nüfusları ile orantılı olarak temsil edileceği ilan edilmiştir. Kamu yönetimini düzenleyen bir çeşit atanmış parlamento niteliği taşıyan, Meclis-i Valayı Ahkâm-ı Adliye'de (sonradan Şurayı Devlet), gayrimüslimlerin 1/3 oranında temsili tasarlanmıştır. 1869'da da Osmanlı vatandaşlığı kanunu çıkarılmıştır.

Tanzimat'a kadar askerlik yanında çeşitli devlet hizmetleri de Müslümanlara ait bir hak ve görev olup, resmi olarak buralarda gayrimüslimler istihdam edilmemekteydi¹⁵. Gerçi savaş meydanlarında alınan yenilgiler diplomasinin önemini arttırmış ve bu konuda zaman zaman Fenerli Rumlar görevlendirilmiş, Yunan ayaklanmasından sonra da Rumların yerini Ermeniler almıştır. Ancak bunlar Müslümanların yabancı dil öğrenmekten kaçınmaları dolayısıyla, dil bilen kişilere olan ihtiyaç sebebiyle ortaya çıkan bir nevi zaruri tasarruflar olmuştur. Islahat Fermanı ile hangi milletten olursa olsun, Osmanlı tebaasının devlet makamları ve rütbelere kabul edileceği ilan edilmiştir. Bundan sonra aşama aşama devletin çeşitli kademelerinde gayrimüslimlerin istihdamı gerçekleşmiştir.

Vazifelerde eşitliğe gelince, burada asıl sorun gayrimüslimlerin cizye karşılığı olarak askere alınmaması idi. Cizye "zimmî"lik, dolayısıyla "öteki"lik statüsünün sembolüydü. Osmanlı Devleti iyi niyet göstergesi olarak, bir süreden beri şikâyet konusu olan cizyeyi kaldırmayı düşünmekteydi. Nihayet bu vergi 1857 yılında kaldırılmış, gayrimüslimlerin askere alınması kabul edilmiştir. Fakat çeşitli sebeplerle uygulanamayınca, cizye yerine 1909'a kadar askerlik hizmeti karşılığında bedel alınmıştır. Bu durum haklar ve görevlerde eşitliğin ikinci ayağında aksaklık anlamına gelmekteydi. Belirtilmesi gereken husus, gayrimüslimlerin askerlik yapmamanın sağladığı avantajlardan yüzyıllar boyu yararlanmalarındır. Ayrıca kapitülasyonların ve Tanzimat'ın hemen öncesinde imzalanan 1838 anlaşmasının verdiği imkânlarla da mevcut ticari faaliyetleri hız kazanmıştır. Yine zenginliklerinin bir kısmını millet sistemi sayesinde, düzenleme ve yönetme hakkına sahip oldukları, kendi eğitim kurumlarına aktararak Müslümanları pek çok alanda geçmişlerdir.

13 Şükrü Hanioglu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2006, s. 160.

14 MMZC. 22 Nisan 1325, İ;67, C.III, s. 239.

15 Eryılmaz Bilal, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, Üniversite Yayınları, İstanbul 1992, s. 102.

Ancak Tanzimat sonrası düzenlemeler istenilen düzeyde Osmanlı birliğini sağlayamamıştır. Aksine hem bazı alanlarda aradaki mesafeyi açmış, hem de her unsurdan tepkilere de yol açmıştır. Buna karşılık devlet, çeşitli kanalları kullanarak, kültürel ve ideolojik açıdan Osmanlıları birleştirme yönünde faaliyetlerde bulunmamıştır. Oysa mevcut koşullarda Osmanlı birliğinin gerçekleşebilmesi için yalnız tedrici hukuki düzenlemeler yetmeyip, kurumsal ve zihinsel bir dönüşüm de gerekiyordu. Gerek Tanzimat ve sonrasında ilan edilen fermanlara müslim ve gayrimüslimlerden gelen tepkiler, gerek 1876 anayasası görüşülürken Hıristiyanların temsili ile ilgili tartışmalar, bütün Osmanlı unsurlarının dönüşüm ihtiyacının da göstergesidir.

Bahsedilen düzenlemeler, bir süre sonra onları eleştiren grupları da doğurmuştur. Yeni Osmanlılar ve Batıdaki adlandırmasıyla Jön- Türkler, düzenlemelerin yetersizliğini, ortaya çıkan kültürel ve ekonomik sonuçları tenkit etmiş, Tanzimat dönemi devlet adamlarını, Batının yükselişindeki hürriyetçiliği ve parlamentarizmi anlamamakla, yani yüzeysel Batıcı olmakla suçlamıştır¹⁶. Müslümanları siyasi olarak seferber etmek isteyen bu gruplar; ülkede anayasal sistemin, hürriyetçilik ve parlamentarizmin kurulması gereğini, İslami kaynaklar göstererek talep etmiştir¹⁷. Nihayet bu gruplar 1876'da askerlerin de yardımıyla Abdülaziz'i tahttan indirmiş, bir süre sonra da II. Abdülhamid'i tahta çıkarmışlardır. İlk Osmanlı Anayasası onlar tarafından hazırlanarak ilan edilmiştir.

Anayasanın 8. maddesinde "*Devlet-i Osmaniye tabiiyetinde bulunan efradın cümlesine herhangi din ve mezhepten olur ise olsun bila istisna Osmanlı tabir olunur ve Osmanlı sıfatı kanunen muayyen olan ahvale göre istihval ve izae edilir*" hükmü getirilmiştir. 11. maddede ise devletin dininin İslam olduğu, diğer dinlerin icrasının serbest, cemaatlere verilmiş olan imtiyazların da devletin himayesi altında bulunduğu yazılmıştır¹⁸. Parlamento vasıtasıyla da cins ve mezhep farkı gözetmeden, halkın temsilcileri aracılığı ile ülke politikalarının oluşturulmasına katılması teorik olarak sağlanmıştır. Ancak ilan edilen meşruteli rejim kısa sürmüş, Osmanlı-Rus harbinin başlaması üzerine padişah, anayasanın verdiği yetkiyle meclisi tatil etmiş, 1908'e kadar da yeniden toplantıya çağırılmamıştır.

II. Meşrutiyet Meclisi'nin Açılışı

Yeni Osmanlıların devamı olarak doğan İttihat ve Terakki Cemiyeti, vatanın elden gitmekte olduğu, istibdadın tehlikeyi arttırdığı, ülkenin sorunlarının üstesinden hürriyetçi- parlamenter sistemle gelinebileceği tezini işleyerek, 1908'de meclisin tekrar açılmasını sağlamıştır. Başlangıçta İttihatçılar da devletin etnik temelli parçalanmasının, parlamentarizm ve anayasal güvenceleri içeren Osmanlılık ile durdurulabileceğini düşünüyordular. Oysa ne onlar bunun için ayakları yere basan, çağın gerçekleriyle uyumlu teklifler geliştirmişler¹⁹, ne de mevcut uluslararası ortam böyle bir sosyal gelişmenin

16 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C.I, Kis. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 126-127.; Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s. 126-127.

17 Ş. Mardin, *a.g.e.*, s. 88.

18 Kili Suna- Gözübüyük Şeref, *Türk Anayasa Metinleri*, İş Bankası Yayınları, Ankara 1985, s. 32.

19 Mardin'e göre genel itibarıyla İttihatçıların tezleri derinliği ve gerçekliği olmayan sloganlardan ibaretti (bkz. Ş. Mardin, *a.g.e.*, s. 124-127). Sıkça kullandıkları Hürriyet terimi bile derin bir özlemi yansıtmaktan ziyade Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını durduracak bir araç olarak düşünülmüştü. İslahatı kendi başına bir amaç olarak değil, devleti kurtaracak bir araç olarak gören İttihatçılar, gayrimüslimlerle iş birliğine hazır olmakla beraber,

kendi doğal seyri içinde gerçekleşmesine müsaade etmiştir. Cemiyet daha meşrutiyet ilan edilmeden, içlerinde sosyalistlerin, çeteci-komitacıların, milliyetçilerin, liberallerin bulunduğu çeşitli unsurlarla temas kurmuş, ittifaklar yapmıştır²⁰. Seçimler sırasında gayrimüslimlere düşecek mebus sayıları da çetin pazarlıklara konu olmuştur²¹. Nitekim Aralık 1908’de meclis açıldığında, Ahrar Fırkasından bir kişi hariç, bütün mebuslar İttihat ve Terakki listesinden meclise girmiştir. İttifakların sonucu olarak, meşrutiyetin ilanından sonra pek çok çete faaliyetlerine ara vermiş, önemli bir bölümü de 31 Mart hadisesi üzerine Hareket Ordusu’na katılmıştır²².

II. Meşrutiyet olarak anılan, 1908’de meclisin tekrar toplantıya çağrılması, bütün ülkede büyük bir heyecan ve umutla karşılanmıştır²³. Belki farklı beklentilerle de olsa çeşitli unsurlar sevinç içinde birbirleriyle kucaklaşmış, mebuslar şenlik havası içinde seçim bölgelerinden uğurlanıp, İstanbul’da tüm unsurların katılımıyla aynı hava içerisinde karşılanmıştır. Bu coşku bazı çalışmalarda, her bir unsurun Meşrutiyeti kendi amaçları için vasita olarak gördükleri şekilde kuşkuyla karşılanmışsa da²⁴, kolayca yadsınmaması gereken bir durumdur.

İçeride bu coşku havası ve yapılacak seçimlerle ilgili çalışmalar sürerken, Meşrutiyetin yarattığı umutlara en önemli darbe dışarıdan vurulmuştur. Nitekim Bulgaristan bağımsızlığını ilan etmiş (5 Ekim), hemen ardından gizli bir anlaşma ile Rusya’nın onayını alan Avusturya-Macaristan’ın Bosna-Hersek’i ilhak etmiştir. Girit Rumları ise Yunanistan’a bağlandığını duyurmuştur (6 Ekim). Makedonya, Doğu Anadolu ve Araplarla meskûn bölgelerde hareketlenmeler başlamıştır. İstanbul’da da Meşrutiyet karşıtı bazı eylemler yapılmıştır²⁵. Osmanlı hükümetinin Berlin Antlaşması’nı gerekçe göstererek Avrupa devletlerine yaptığı başvuruya ise cevap bile verilmemiştir. Bu toprak kayıpları, hem halk nazarında Meşrutî rejiminin itibarının, hem de çeşitli unsurların birlik hislerinin sarsılmasına yol açmıştır. Zaten hedeflerden biri de bu olmalıdır. Unutulmamalıdır ki,

onlara eşit haklara sahip ortaklar olarak bakıyorlardı (Ramsour, 1982:20). Mesela Mizancı Murat Bey, bütün Osmanlıların ırk ve din ayrımı yapılmadan kanun önünde eşitliğinin sağlanmasını Avrupa devletlerini ikna için gerekli görüyordu (Ş. Mardin, *a.g.e.*, s. 100). Yani İttihat ve Terakkinin bu konudaki fiil ve söylemleri tereddütlüydü (Bayur, *a.g.e.*, s. 372-373). Nitekim Meşrutiyetin ilanından sonraki meclis çalışmalarında da bu çelişik durum karşımıza çıkmaktadır.

20 Fikret, Adanır, “Makedonya Sorunu ve Dimitar Vlahof’un Anılarında II. Meşrutiyet”, *Birikim*, S. 9, Kasım 1975, s. 19.; (Ayrıca bk. Zafer Koşlu, “Makedonya’da Çetelerin Meşrutiyet Kulüplerine Dönüşmesi”, *Belleten*, Cilt 81, Sayı 291, 2017, ss. 569 – 588.)

21 Özçelik Ayfer, *Sahibini Arayan Meşrutiyet*, Tez Yayınları, İstanbul 2001, s. 12.

22 Meclis açıldıktan sonra cemiyet uzun süre siyasal parti hüviyetiyle ortaya çıkma cesaretini gösteremedi. Hala gizli grup şeklinde faaliyetlerine devam ediyor ve çoğunluğunu Abdülhamid devri adamlarının oluşturduğu hükümetleri dışarıdan denetleme, düşürme, atamaları onaylama makamı gibi davranıyordu. Bu yolla bir yandan üst bir otorite gibi ülke politikalarını kontrol ediyor, diğer yandan da bunlardan doğan sorumluluğa ortak edilmeyeceğini hesaplıyordu. Ancak kısa zaman içinde meşrutiyetin doğurduğu umutlara darbe vuran olaylar yaşanmaya başlamış, bunların sorumluluğu da cemiyete yüklenmişti. Dolayısıyla çok geçmeden cemiyetten kopmalar başladı. Kurulan yeni partilerle Türkiye, II. Meşrutiyet döneminde sosyalistinden liberaline, çeşitli partilerin faaliyete geçtiği renkli birçok partili hayatla tanıştı. Fakat İttihat ve Terakki tehlikeli gördüğü bu çeşitlilikten ürkmüş, giderek daha sertleşen önlemlerle durumu kontrol altına almaya çalışmıştır.

23 Halil Şimşek, “Yüzüncü Yılında Meşrutiyet’in İlanı Ve Gayrimüslim Cemaatler”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 1, S. 1, Aralık 2008, s. 53-73.

24 Halkın yaşadığı sorunların, II. Abdülhamid’in içeride ve dışarıda izlediği güvenlik politikalarından kaynaklandığı, Meşrutiyetin bunlardan kurtulma anlamına geldiği propagandasının yaşanan heyecanda etkili olduğu ifade edilmektedir. (H. Şimşek, *a.g.m.*, s. 55-56.).

25 Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan seçimleri (1908-1914)*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü / Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, İzmir 1994, s.22-23.

Reval görüşmelerinde Rumeli topraklarının paylaşıldığı propagandası, iktidar yolunda İttihat ve Terakki'nin yoğun bir şekilde kullandığı en etkili araçlardan olmuştur. Aynı zamanda Meşrutî rejimi Avrupa devletlerinin desteği için gerekli görenlere de hayal kırıklığı yaşatmıştır. Hayal kırıklıkları sonraki günlerde Avrupa'ya yapılan kredi başvurularının geri çevrilmesi vb. pek çok olayda da müşahade edilecektir.

Seçimler iki dereceli ve haftalar alan bir süreçti. Seçilen mebusların sayısı hakkında farklı rakamlar verilmektedir. Bu durum meclis açıldığında bazı bölgelerde mebusların henüz ulaşmaması, bazı yerlerde ise itiraz süreçleri vb. nedenlerle seçimlerin henüz bitirilmemiş olması ile ilgilidir²⁶. Netice olarak, 21 Rum, 13 Ermeni (çoğunluğu Taşnak), 3 Sırp, 4 Bulgar, bir Ulah, bir Hristiyan Arnavut, 4 Yahudi gayrimüslim mebus, Osmanlı Meclisi Mebusanına seçilmiştir. 17 Aralık 1908'de meclis açıldığında yukarıda belirtilen hayal kırıklıklarına rağmen mebusların görevlerine halkın heyecanının ve beklentilerinin ağırlığı altında başladıklarını tahmin edebiliriz²⁷. Nitekim bu durum "*Biz bu milletin bir intihab-ı sahihi neticesinde buraya gönderilmiş vekilleriyiz*"²⁸ düşüncesinde olan mebusların konuşmalarına, Devlet-i Âliye'nin adeta yeniden teşekkül ettirileceğine olan inanç şeklinde yansımıştır. Mebuslar Hallaçyan Efendi'nin de belirttiği gibi kendilerinde, kısa zamanda ülkeyi Batı medeniyeti seviyesine sıçratmak gücü görüyorlardı. "*Biz cesim bir medeniyete ifrağ edeceğiz, hali medeniyeti ihdas edeceğiz. Diğer Avrupa memleketlerinin birçok seneler içinde kat ettikleri yolu, biz birden kat etmek azm-i katisindeyiz*"²⁹. "*İnşallah biz burada, hükümet-i Osmaniye'mizde onlardan daha çabuk, onlardan daha mükemmel surette hürriyetimizi temin edeceğiz*"³⁰.

Mecliste Gayrimüslim Mebusların Osmanlı İttihadı İle İlgili İfadeleri

Meclis açıldıktan kısa bir süre sonra meselelere bakışta, çözüm önerilerinde farklılıkların açığa çıktığı gözlemlenmektedir. Aslında bu durum farklılıkların serbestçe temsil ve ifade edilmesi, ikna yoluyla uzlaştırılması anlamına gelen parlamenter rejimde, ortaya çıkarttığı siyasi, sosyal, iktisadi yaratıcılık açısından da arzulananı gereken bir durumdur³¹. Ancak daha meşrutiyet ilan edilir edilmez yaşanan toprak kayıpları, zaten var olan bölünme kaygılarını arttırmış, güven duyguları aşınmıştır³². Durum böyle olunca hepsi cemiyet listesinden seçilse de özellikle gayrimüslim mebusların farklı görüşler ileri sürmelerinin Müslüman mebuslar arasında tereddüt uyandırdığı anlaşılmaktadır. Bütün bu sebeple ilk günlerde özellikle gayrimüslimler, konuşmalarında sık sık Osmanlı olduklarını tekrarlama ihtiyacını duymuşlardır. Müslim mebuslar ise kendileri gibi düşünmeyen gayrimüslimler için, aslında onların da hakiki bir Osmanlı olduğundan şüphe etmediklerini belirterek sözlerine başlıyorlardı. Mesela Girit ile ilgili bir tartışmada Rıza Tevfik; "*ben ne kadar vatansever isem, bütün Hıristiyan kardeşlerimiz de o kadar vatanseverdir. Hıristiyan arkadaşlarımız da Osmanlıdır. Girit'i veya başka Osmanlı menfaatlerini*

26 Gamze Alkan, *II. Meşrutiyet Dönemi Seçimleri: 1908 – 1918*, Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2002, s. 57-58

27 Fevzi Demir, *a.g.t.*, s.55, 61, 65, 67, 74, 75.

28 Sözler Krikor Zohrab Efendi'ye aittir

29 MMZC, 22 Haziran 1325, İ;67, C.III, s. 253

30 MMZC, 6 Haziran 1325, İ;96, C.IV, s. 483

31 Ş. Mardin, *a.g.e.*, s. 191.

32 Baran Hocaoglu, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Siyasal Yaşamında İktidar ve Muhalefet İlişkileri (1908-1913)*, Dokuz Eylül Üniversitesi / Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü / Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans tezi, İzmir 2008, s.34.

*müdafada benimle yarışılar” demıştır³³. Oysa bu sözler var olan bir güvensizliğin dışı vurumu anlamına da gelmekteydi. İşte bu sebeple İstanbul mebusu Rum Kozmide Efendi, milletvekillerinin sürekli Osmanlı olduklarını söylemelerinin fuzuli ve malumu ilâm anlamında olduğu uyarısında bulunmuştur. Ancak dış politikada gereksiz çıkışlardan ve mesele yaratılmasından kaçınma taraftarı Manastır mebusu (Bulgar) Panço Dorev Efendi’nin³⁴, Bosna-Hersek’in uluslararası güçler tarafından Avusturya’ya verilmesi dahi, bize iade edilmeyeceğini söylemesi, Avusturya’nın sözcüsü gibi konuşuyor eleştirisine yol açmıştır. Bunun üzerine “*affedersiniz efendim, ben sizden daha ziyade Osmanlıyım. On sene Osmanlı okullarında okudum. (Fakat) İşte ben bu fikirdeyim ister kabul olunsun ister olunmasın*” karşılığını vermiştir³⁵.*

Gayrimüslimler Osmanlılığı bütün etnik unsurların dini, millî kimlikleriyle ve varlıklarını devam ettirerek katkıda buldukları bir sosyal/siyasal yapı olarak tanımlıyorlardı. Kanun-ı Esasi değişikliği (15. Madde) sırasında Kozmide Efendi³⁶ konuyu şöyle ifade etmiştir: “*İttihad-ı Osmani bir hercümerci kavmi değildir, bir ittihad-ı siyasiyedir. Akvam-ı Osmaniye’nin her biri kendi dinini, kendi kavmiyetini muhafaza etmekle beraber, siyaseten bir olan vatanın menafi-i umumiyesi için*” çalışacaklardır³⁷. Cemiyetler Kanunu görüşülürken Aydın Mebusu Rum Karolide Efendi³⁸ de “*Hem Rumuz, hem Hıristiyan’ız, hem de Osmanlıyız. Halis Rum olmasaydım, halis Osmanlı olamazdım. Bu vatani, bu devleti esasen Türk unsuru teşkil etti. Şimdi hep bir arada Devlet-i Osmaniye’nin terakkisine çalışıyoruz. Biz Nemçe (Avusturya-Macaristan) hükümeti değiliz. Çünkü onun unsurları gevşekçe birbirine bağlıdır. Biz burada hepimiz Osmanlıyız diyoruz. Rumluk, Ermenilik, Araplık, Türklük nedir, bunlar anlaşılmalıdır ki, Osmanlılık anlaşılın... Rumluk, Ermenilik, Araplık, Türklük anlaşılmadan Osmanlılık anlaşılmaz. Osmanlılık bir güneştir, etrafında yıldızları var*” demıştır. Tarih profesörü olan Karolide Efendi etnik ve dini mevcudiyetlerinin devam etmesini Osmanlı devletine borçlu olduklarını ise şöyle itiraf etmiştir; “*Anasır-ı muhtelifenin geçmişini, bu gününü, geleceğini tetkik edersek, Devlet-i Aliye olmasa idi, yaratmasını Allah’tan dilerdik*”³⁹.

Görüldüğü gibi Osmanlılık, gayrimüslimler tarafından belirli bir unsur esas alan milliyetçilik şeklinde değil, vatan sevgisi, vatanseverlik etrafında birleşmek olarak algılanmıştır. İstanbul Mebusu Ermeni Zohrab Efendi⁴⁰ de bunu şöyle izah etmiştir; “*Biz*

33 MMZC, 18.12.1324, İ;8, C.I, s. 92

341903’te İstanbul’da hukuk fakültesi mezunu Panço Vasilev Dorev’in Osmanlılık taraftarı olduğu ve bu nedenle Türkofil olarak adlandırıldığı hususunda bk. https://tr.wikipedia.org/wiki/Pan%C3%A7o_Doref.) 1931’de Bulgaristan’a satılan arşiv belgelerinin, bir fabrikada hurda kâğıt olarak işlenmesini engelleyerek kurtarılmasını ve Bulgaristan arşivlerinde saklanması sağlamıştır.

35 MMZC, 18.12.1324, İ;8, C.I, s. 90

36 Niğde doğumlu olması muhtemel Kozmide Pandelaki Efendi’ hukuk eğitimi görmüş ve avukatlık yapmıştır. Kozmide Efendi’nin çıkarttığı Osmanlılık çizgisindeki muhalif gazete hakkında bk. (Hasan Taner Kerimoğlu, “II. Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki Muhalif Bir Gazete: Sada-yı Millet”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX / 1, 2015, ss.149-180.; Sada-yı Millet yazarı muhalif gazeteci Ahmet Samim’in öldürülmesi ile ilgili olarak bk. (Mehmet T. Hastaş, *Ahmet Samim- II. Meşrutiyet’te Muhalif Bir Gazeteci*, İletişim Yayıncılık, İstanbul 2012, ss.1-255).

37 MMZC, 26 Mayıs 1325, İ;88, C.IV, s. 206

38 Kayseri doğumlu, anadili Türkçe olan ve Atina Üniversitesi’nde Tarih Bölümünde öğretim üyeliği yaparken İzmir mebusu seçilen ve aynı zamanda Tarih-i Osmani Encümeni’nin daimi üyeliğine 1909- 1917) seçilen Pavli Karolide Efendi hak. (Bk Serhan Kemal Saygı, *Meclis-i Mebusan’da İzmir Mebusları 1908-1918*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2014, s.114-125.).

39 MMZC, 7 Temmuz 1325, İ;115, C.V, 453

40 Zohrab Efendi’nin Osmanlılık görüşlerini kısa biyografisini de içeren bir çalışma için bk. (Rifat Atay, Bir Osmanlı Aydınının Düşünce Dünyası: Krikor Zohrab’la “Hayat, Olduğu Gibi”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*,

bu vatanın eczayı muhtelifesi, müttehiden şu daireye gelmiş, hüsn-ü niyetle ve iki elimizle vatana sarılmış evlatlarıyız...bu ittihadı daim kılmak için ne yapmak lazım gelirse onu... bütün mevcudiyetimizle yapmak taraftarıyız”⁴¹. Bu sebeple mebusların özellikle milliyetler konusunda oldukça dikkatli konuşmaya özen gösterdikleri gözlemlenmektedir.

Ancak çeşitli iç ve dış tahriklerle, daha meşrutiyetin bir yılı dolmadan, 1 Nisan 1325 (14 Nisan 1909)’da Adana’da Müslümanlar ile Ermenilerin çatıştığı, birçok kişinin ölümüne yol açan vahim hadiseler yaşanmıştır⁴². Durum başkenti, meclisi ve ittihad taraftarlarını üzüntü ve endişeye sevk etmiştir. Nitekim olayları hangi tarafın başlattığı ile ilgili tartışmalar, kavmiyet, milliyet mecrasına dökülme eğilimini göstermiştir. Bu eğilim üzerine mecliste İzmir mebusu Rum Aristidi Paşa⁴³ “*Bizim vücudumuz vücud-ı vahitdir, vücud-ı Osmanidir. Bunun hangisi müteellim olsa, diğer azaları da müteellim olmamak kabil değildir*” şeklinde mebusları ve halkı itidale çağırmıştır. Aristidi Paşa, bu olayların da 1311 (1895/96)’deki olaylar gibi olduğunu vurgulamıştır. Ona göre “*1311 senesinde de İslamlar bunu yapmamıştı. İslamlar 1311 senesinde Hıristiyanları katletti şeklinde bir fikir hâsıl olmuş ise bu pek yanlıştır. Tarihi Osmani’de böyle bir şey yoktur. İslam ve Hıristiyan birlikte 700 sene ömür geçirmiştir. Celali vekayii olmuş, yeniçeri (isyanları) zuhur etmiş, istilalar olmuş (fakat ahali) umumiyetle Hıristiyanları katletmeye kıyam etmemiştir. Hatta (buna) cevaz vermemiştir. Bu bir millete teşmil olunamaz. Onun tarihini telvis edemez (kirletemez). Osmanlı tarihi o gibi mülevvesattan masundur”⁴⁴. Samimiyetini bugünden geçmişe dönerek sorgulayamayacağımız bu sözler, o sırada Meşrutiyet rejimi altındaki Osmanlı birliğine duyulan umudun devam ettiğini göstermektedir. Nitekim Adana olayları ile ilgili müzakerelerde muhtemelen 31 Mart’ın da tesiriyle mebusların oldukça dikkatli davrandıklarını gözlemlemekteyiz. Erzurum mebusu Ermeni Varteks Efendi⁴⁵ de “*Bu yara Adana yararı değildir, bu umum Osmanlı yarasıdır. On yedi, on sekiz sene evvel başlamış, bu Osmanlı üzerinde gangren olmuş*”, iyi teşhis etmek, sebeplerini anladıktan sonra da tedavisi çaresine bakmak lazımdır, bu bizim vazifemizdir yorumunda bulunmuştur.⁴⁶*

Yıl 2017, Cilt 6, Sayı 4, ss.298 – 309.) Ayrıca bk. (Kenan Olgun, “1912 Parlamento Seçimleri Ermeniler ve Ermeni Mebuslar”, İnsan Bilimleri Dergisi (International Journal of Human Sciences), Sayı 14, 2017, s. 2688-2702.).

41 MMZC, 26 Mayıs 1325, İ;88, C.IV, s. 206-209

42 Osman Karlangıç, Adana’da Devlet Otoritesinin Zaafa Uğraması ve Türk-Ermeni Münasebetleri (1908-1909), *History Studies*, C. 10, S. 6, 2018, s. 93-116. Adana hadiseleri 31 Mart ile eş zamanlı gerçekleşmiştir. Bilindiği gibi, Meşrutiyetin henüz bir yılı dolmadan, 13 Nisan 1909’da “31 Mart Olayı” patlak vermiştir. Bu olaydan önce muhalif gazeteci Hasan Fehmi (24 Mart- 6 Nisan 1909 akşamı) öldürülmüştür. Kanıtlanmasa da II. Abdülhamid 31 Mart ile ilişkilendirilmiş, aralarında Karasu Efendinin de bulunduğu bir grup mebus tarafından hal fetvası kendisine verilerek tahttan indirilmiştir. İşte çoğu mebusun korkarak saklandığı, belirsizliğin sürdüğü 3 ve 4 Nisan günlerinde, toplanan az sayıda mebusa hitap eden Kozmide Efendi, yaşananları bir ihtilal, meclisin haysiyetine, vatana, millete, devlete vurulan bir darbe olarak nitelemiştir. Parti mücadelelerini bir yana bırakma ve vatana hizmet etme çağrısı yapmıştır. “*Fırka tefrika dolayısıyla belki her birimizde, yahut bazılarımızda mevcut olan hissiyatı bertaraf edip,...bir efkar-ı milli ile birleşerek, ve milletin aynı fırkasına mensup evlatlar gibi, kardeş gibi...vatanımıza muhtaç olan ciddi hidematımızı...selameti vatan için ne yapacağımızı düşünme*” zorunluluğuna dikkat çekmiştir (4 Nisan 1325, İ;57, C.III:51-52).

43 Kayseri veya Bursa doğumlu olup, Galatasaray Lisesi’ni bitirdikten sonra Tıp Fakültesini tamamlamıştır. İzmir mebusu (sonradan ayan meclisi üyesi) seçilmiştir. Orman, Maadin ve Ziraat Nazırlığı ile Ticaret ve Ziraat Nazırlığı da yapan Aristidi Yorgancıoğlu hakkında bk. S. K. Saygı, *a.g.t.*, s.79-101.

44 MMZC, 18 Nisan 1325, İ;63, C. III, s. 33

45 Taşnaksütyun Cemiyeti üyesi Erzurum mebusu Ohannes Varteks Serengülyan hak. Kısa bilgi için bk. (Yılmaz Koç, *Osmanlı Mebusan Meclisinde Görev Yapan Ermeni Mebuslar ve Faaliyetleri*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2009, s. 25.).

46 MMZC, 30 Nisan 1325, İ;71, C.II:401

Buna karşılık, Haziran 1909'dan itibaren görüşülmeye başlanan ve kavmiyet, cinsiyeti esas alan cemiyetlerin, siyasi partilerin kurulmasını yasaklayan Cemiyetler Kanun Layihası (1938'e kadar yürürlükte kalmıştır), parçalanma tehlikesinin yarattığı güvensizlik duygularının açığa vurulmasına vesile olmuştur. Hürriyetleri kısıtlamanın Osmanlı ittifadına hizmet etmeyeceği, aksine darbe vuracağı gerekçesiyle birçok gayrimüslim mebus layihaya karşı çıkmıştır. Durum, kendi açısından Selanik mebusu Rum Honeus Efendi⁴⁷ tarafından şöyle ifade edilmiştir: Hükümet (Ier) bir senelik süre zarfında, *“daima anasır-ı muhtelif-i gayrimüslimeye vatana hain olmak sıfatı ile bakmış ve bütün siyaseti de buna istinad etmiştir. Bu sebeple de şimdiye kadar ittifad-ı Osmani istenilen derecede hâsil olmamıştır”*⁴⁸. *“Hangi unsur olursa olsun biz Osmanlı namı altında yaşamak istiyoruz”* diyen İttihatçı Selanik mebusu Yahudi Emanuel Karasu⁴⁹ya göre kavmiyet, cinsiyet adı ile cemiyet kurmayı yasaklamak ittifhat karşıtlarının eline silah vermektir. Sosyalist Varteks Efendi ise; *“Siz beni zorla nasyonalist yapıyorsunuz”* şeklinde yasağa itiraz etmiş ve şöyle devam etmiştir; *“Hâlbuki ben asla nasyonalist değilim. En birinci fikrim Osmanlılıktır. Ben de pekiyi bilirim ki, hususiyle Ermeni milleti, Osmanlı memleketinden başka hiçbir yerde yaşayamazlar. Fakat siz benim fikrimi çok yanlış telakki ediyorsunuz, öyle anlıyorsunuz ki ben öyle kart bir Ermeni'yim, asla Ermenilikten başka bir şey düşünmüyorum. Hâlbuki ben sizden ziyade Türküm, Türk'ten ziyade Türküm. Bu maddeyi kabul edersek Osmanlıların terakkisine mâni oluruz. Benim teklifim bundan ibaret”* ifadelerini kullanmıştır⁵⁰.

Bu ifadelerinin aksine kanunların köylere kadar Türkçe duyurulması, böylece halkın hak ve yükümlülüklerini öğrenmesi ile ilgili layihanın görüşülmesi sırasında Varteks Efendi'nin *“Biz Osmanlıyız, Türk değiliz. Resmi lisan Türkçe'dir, onun için bir Ermeni bütün muamelatta Türkçe konuşur, fakat Ermeni lisanını da unutmaz”* sözleri mecliste hareketlenmeye yol açmıştır. Zohrab Efendi, ortalığı yatıştırmak için ahalinin hepsinin Türkçe'ye vakıf olmadığına dikkat çekmiştir; *“Şüphe yok ki, terbiyenin yeknesak olması, hatta mümkün olduğu takdirde lisanın bir olmasını”* isteriz. Ancak Zohrab Efendi'ye göre Osmanlıca bütün unsurlar tarafından konuşulan bir dil haline getirilemediği için mevcut şartlar bu layihaya elverişli değildir⁵¹. Müzakerelerden anlaşıldığı kadarıyla İttihatçı mebuslar layihayı Türkçe'nin yaygınlaştırılması (İsmail Paşa'nın ifadesiyle kurtarılması) için bir vesile olarak görmüşlerdir. Buna karşılık aynı layiha gayrimüslimlerce halkın kanun yapımını paylaşması (Serfice mebusu Rum Haris Vamvaka Efendi'nin⁵² tabiriyle, ahalinin kanun vaz'ı hususuna hissemend olması) şeklinde anlaşılıyordu. Bazı yerlerde Türkler'in bile Osmanlı lisanını yaygın olarak kullanmadıklarını, halkın bir kısmının ise hiç anlamadığını vurguluyorlardı. Dolayısıyla kanunlar mutlaka halkın anlayacağı şekilde duyurulmalıydı.

Kanunların Türkçe yanında halkın kullandığı diğer dillerde de ilanı isteği, ulemadan Arap mebus Esat Efendi tarafından tepki ile karşılanmıştır. Esat Efendi onları *“hep böyle yapıyor,*

47 Yorgi Honos Efendi 1872 Burdur doğumlu olup Yunanistan'da hukuk eğitimi almıştır.

48 MMZC, 7 Temmuz 1325, İ;115, C.V, s. 463

49 Sefarid Yahudiler'inden Selanik doğumlu ve Selanik'teki “Macedonia Risorta” Mason Locası'nı kurucusu Emanuel Carasso hakkında bk. Necmettin Alkan, “Emanuel Karasu ve II. Abdülhamid”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 11, Sayı 1, Erzurum 2008, ss.179 – 195.

50 MMZC, 7 Temmuz 1325, İ; 115, C.V, s. 448

51 MMZC, 26 Mayıs 1325, İ;88, C.IV s. 209.

52 Kozani doğumlu Cenevre'de hukuk öğrenimi alan Harisiyos Vamvakas Efendi için bk. (Nilüfer Erdem, Harisiyos Vamvakas'ın Osmanlı Milletvekili Olarak Etkinliği, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 9 Sayı 17, 2013, ss. 43-56.)

unsurlar arasına soğukluk veriyor, zihinleri heyecan içine sokuyorsunuz” şeklinde tenkit etmiştir. Bu sözler, gayrimüslimlerin çok şiddetli ve heyecanlı protestoları ile karşılaşmıştır. Panço Dorev onlar adına *“Hıristiyan mebuslar hiçbir zaman zihinleri karıştırmadılar, buna çalışmadılar, çalışmıyorlar, bu olamaz. İddia ediyoruz, Türk mebuslardan daha çok ittihadla çalışıyoruz”* cevabı ile karşılık vermiştir. Bunun üzerine Akka mebusu Esat Efendi, bu hiddet bu şiddet nedir diye sormuş ve şöyle devam etmiştir; *“Ben ehli kitabın bizimle hukuken eşit olduklarına inananlardanım”*. Gergin meclisi yatıştırmak için Zohrab Efendi, *“maksat resmi lisanın yayılmasıdır”* der. Bu yalnız Türk unsuruna mahsus bir emel değildir, hepimiz bu emeli besliyoruz. Ama bu anadilleri unutmak anlamına gelmez. Panço Dorev ise mahkemelerde, resmi dairelerde muamelatta zaten resmi dilin kullanıldığını belirtir. Türkçe’nin resmi dil olmasına hâle gelmemesi, muamelatta Türkçe’nin kullanılmasıyla sağlanmaktadır. Şayet muamelatta mahalli lisan kullanılsaydı, o zaman Türkçe’nin resmi dil oluşuna hâle gelirdi⁵³.

Hükümetin 1325 (1909) senesi bütçe açıkları askerlik bedeli (bedel-i askeri) toplamaya devam etmek istemesi de yoğun Osmanlılık tartışmalarına yol açmıştır. Bazı Rum mebuslar Hristiyanların askerlik hizmeti karşılığında bedel vermesini savunmuştur. (Mesela İzmit mebusu Rum Anastas Efendi⁵⁴, layihanın Hristiyanları askerlik şerefinden mahrum etmek için değil de onlara imtiyaz vermek için tertip edildiğini belirtmiştir⁵⁵. Buna karşılık gayrimüslim mebusların çoğunluğu, hak ve görevlerde eşitlik vurgusu yaparak Hristiyanların da askere alınmasını talep etmiştir. Askerlik hizmeti yerine *“bedel”* verilmesinin eşitsizliğin ve ikinci sınıf olmanın göstergesi olduğunu sıklıkla ifade etmişlerdir. Sivas mebusu Ermeni Nezaret Dagavaryan⁵⁶ bunu şöyle dile getirmiştir; *“Türkiye ahalisi şimdiye kadar ikiye ayrılıyordu. Bir kısmı millet-i hâkime; Türk –İslamlar, diğer kısmı taht-ı hükümde bulunanlar, yani gayrimüslimler. Mülkün muhafazası ve idaresi, kendi (yaptıkları kanunlarının korunması) birincilere aitti. (İkinciler ise) yalnız bedel-i askeri vererek borçlarını eda etmekte idiler. Meşrutiyetin ilanı bu acı hale nihayet verdi. Şimdi Kanun-ı Esasinin 17. maddesi ile bilumum evlad-ı vatanın müsavvatı tanınmıştır ve cümlesi bu vatanın sadık evladi namını haiz olmuşlardır. Kanun-ı Esasi üzerine yemin ettiğimiz günden itibaren bu mülke artık Türkiye denmeyip, Saltanat-ı Osmaniye denmektedir. Bundan böyle bu mülk yalnız Türk’ün, Arap’ın olmayıp gayrimüslimin, bütün ahalinin (ülkesi) dir. Şu hâlde artık mukaddema (bundan önce) reaya şeklinde isimlendirilenler de millet-i hâkime-i Müslime unsurlarıyla müsavidir. Gayrimüslimlerin de müslimler gibi vatanın müdafaasını bedelle değil, hatta kendi kanları ile muhafaza etmeleri borçlarıdır” demişti⁵⁷.*

Varteks Efendi’nin tepkisi de benzer olmuştur: *“Bedel-i askeri bir türlü vergidir ki, asıl müsavi ve hür olmayan efrattan alınır. Yani milletin bir kısmı vatanını müdafa etmek mukaddes vazifesiyle mükelleftir, diğer kısmı o şana, şöhrete, namusa layık olmadığı için, o şanlı adamlara para veriyor”⁵⁸*. Hâlbuki ona göre hiçbir Osmanlı’nın para vererek

53 MMZC, 3 Şubat 1326, İ;42, C.III s. 43 vd

54 Anastas Yorgaki Efendi, İzmit doğumlu olup, hukuk öğrenimi görmüştür. Üç dönem milletbekliği yapmıştır (Bk. Selda Kaya Kılıç, “1908 Osmanlı Mebusan Meclisinde İzmit Mebusları ve Faaliyetleri”, 1. Uluslararası Kocaeli ve Çevresi Kültür Sempozyumu Bildirileri (2. Cilt), Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., İzmit 2007, s. 951.

55 MMZC, 22 Haziran 1325, İ;106, C.V, s. 183-184.

56 Dagavaryan Nazaret Çadircıyan, Sivas doğumlu olup İstanbul’da Baytar mektebini, Pariste tıp eğitimini tamamlamıştır. Alevilik Tarihine dair çalışması bulunmaktadır. Sonradan Hürriyet ve İtilaf Fırkası üyesi olmuştur. (Bk. Y. Koç, a.g.t., s 33.).

57 MMZC, 3 Haziran 1325, İ;94, C.IV, s. 426.

58 MMZC, 3 Haziran 1325, İ;94, C.IV, s. 416.

başkasının kaniyla yaşamaya hakkı yoktur. Kozmidi Efendi'nin tanımıyla eşitlik “*efradı Osmaniye arasında cümlesi hükümete karşı malik buldukları hukuk ve muttasıf buldukları vazife nokta-i nazarından birbirine mutabık surette yaşamaları demektir*”⁵⁹.

Müzakereler sırasında kendilerini mülkün sahibi, eşit yurttaşlar olarak görmek isteyen gayrimüslim mebusların sözlerine karşılık Müslim mebusların kullandığı üslup da tartışmaya yol açıcı nitelikte olmuştur. Mesela Karesi mebusu Mecdi Efendi, İngiltere’de 225 seneden beri müsavatin, meşrutiyetin mer’i olduğunu, buna rağmen parlamentolarında Hindistan’dan mebus bulunmadığını ifade etmiştir. Yine onun sözleriyle, Cezayir’den asker almaması Fransa’da eşitsizliğin olduğuna delil teşkil etmemektedir. Kozmidi bu örnekler önce “*İngiltere’yi bilmem, Osmanlı doğmuş, Osmanlı büyümüş bir Osmanlıyım. Ondan başkasını bilmem ..İngiltere’yi sen de bilmiyorsun, Hindistan onun müstemlekesidir*” cevabını vermiştir. Mecdi Efendi’nin ısrarı üzerine sadece, şimdi anlıyorum ki, Mecdi Efendi’nin anladığı meşrutiyetle, benim anladığım meşrutiyet başka karşılığını vermiş, tartışmayı devam ettirmemiştir⁶⁰. Ancak Gümölcine Mebusu İsmail Hakkı Bey de benzer sözler sarf etmiştir: “*Bugün Bulgaristan’daki Müslümanlardan asker almıyorlar; bu muhilli müsavat mıdır? Fransa ve İngiltere müstemlekâti hiçbir mebus göndermiyor, onlar hayvan mıdır?*” Zohrab Efendi, “*burası müstemleke değil, vatandır*” cevabını verse de İsmail Bey, “*aynı şeydir*” diye ısrar edince, Zohrab Efendi “*Kanunu Esasi aleyhinde söz söylüyorsunuz*” uyarısını yapmıştır. Hallacyan⁶¹ da “*söylediğiniz şey uhuvvete muhaliftir*” şeklinde teessüflerini bildirmiştir. Zohrab sinirlenmenin de etkisi ile “*Türkiye müstemleke ahalisinden (olan), bizim hakkımızdaki fikriniz nedir?* sorusunu yönelmiş, “*Ben Osmanlı menfaatlerini senden fazla düşünüyorum*” diyen İsmail Bey, onları habbeyi kubbe yapmakla eleştirmiştir⁶².

Selanik mebusu Bulgar Hristo Dalçev⁶³ ise Serez’de (Razlık’a bağlı Reşte köyü) Müslümanlarının Hıristiyanların arazilerini zapt etmesini örnek göstermiştir. Ona göre bu gibi durumlar, gayrimüslimlere hâlâ reaya gözüyle bakılmasından kaynaklanmaktadır. Gayrimüslimlerin askere alınması, vatanın eşit evlatları olduklarının göstergesi olacağından bu tür olaylar da önlenilebilecekti. Osmanlı İttihadı böyle sağlanabilirdi⁶⁴. Zohrab Efendi, eğer Müslüman arkadaşlarımız namusumuzdan emin iseler, namusumuz üzerine yemin ediyoruz ki, biz hasis fikirler taşımayız serzenişinde bulunmuş ve şöyle devam etmiştir: “*Biz vatanımız için kanımızı vermek istiyoruz*”. Biz bu duygularla dolu iken, sizin bize para vermemek için uğraşıyorsunuz demeniz, “*bizim ahval-i ruhiyemizi doğru muhakeme etmemenizden*” kaynaklanıyor. Kanunlar yapılırken bütün uğraşımız “*uhuvveti teessüs içindir. Bu memleket yalnız onunla selamet bulabilir. Osmanlılığın en akdem (öncelikli) vazifesi budur. Biz kavmiyet, milliyet ve sair (tefrikaya sebep olan) şeyleri men etmeye*

59 MMZC, 20 Haziran 1325, İ;105, C.V s. 169.

60 MMZC, 20 Haziran 1325, İ;105, C.V, s. 170.

61 İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi, Galatasaray lisesi ve İstanbul Hukuk Mektebi mezunu Bedros Hallaçyan Efendi, üç dönem mebusluk ve Nafia Nazırlığı yapmış (Nazırlığı sırasında yanan Haydarpaşa Garı onarılarak yeniden açılmıştır), 1912’de Paris’te toplanan uluslararası finansörler toplantısına Osmanlı temsilcisi olarak katılmıştır. Hüseyin Cahit Yalçın onun Osmanlılık idealine bağlı kaldığını ifade etmektedir. (Bk. Hüseyin Cahit Yalçın, *Tanıdıklarım*, (Hazırlayan Göktürk Ömer Çakır), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019, s. 129- 135.).

62 MMZC, 22 Haziran 1325, İ;106, C.V, s. 182.

63 1873’te Selanik Avrat hisarı Kasabasında dünyaya gelen Hristo Dalçev Efendi, hukuk eğitimi almış ve avukatlık yapmıştır. Mecliste sosyalist grup içinde hareket ettiği kaydı bulunmaktadır (Bk. Burcu Ünalın Altaş, *Türk Solu’nda Ayrışma: 1920-1971*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek lisans tezi, Ankara – 2013, s. 63.

64 MMZC, 22 Haziran 1325, İ;106, C.V, s.182.

çalışıyoruz. Beraber yaşamak istiyoruz. Beraber yaşamak için beraber ölmeyi bilmek lazımdır". Eğer asabiyet gösteriyorsak, Osmanlılığı bu şekilde anladığımız içindir. Biz düşünüldüğü gibi, bu derece adil, zehirli bir fikre sahip değiliz⁶⁵. Emanuel Karasu da meşrutiyetin esası olan eşitliği ayaklar altına alarak toplayacağımız bedellerin, yaktığımızı değmediğini belirtir. "*Biz ecnebi miyiz?*" Diye sorar. "*Hâlbuki biz, nüfus tezkerelerinde bile kabil olursa din-mezhep adı yazılmasın istiyoruz*"⁶⁶. Çünkü herkesin dini/mezhebi kendinedir. Biz siyasi anlamda Osmanlı olmak itibarıyla yalnızca Osmanlı sıfatını kullanmalıyız. Cümle Osmanlılar eşittir, cümlesi de asker olmalıdır. Gayrimüslimlerin askere alınmaları yoğun tartışmalar sonucunda Ağustos 1909'da kanunlaşmıştır. Bu tarihten sonra çıkan harplerde orduda gayrimüslim askerler istihdam edilmiştir. Bunların içinde fedakârlıkla hizmet edenler kadar, silahlarını bırakıp karşı saflara geçenler de görülmüştür⁶⁷. Yine asker yazılmamak için yoğun bir şekilde pasaport başvuruları yapılmıştır.

Gayrimüslim Mebusların Ülkenin Bazı Diğer Problemlerine Bakışı

Gayrimüslim mebuslar özgürlükleri Osmanlı menfaatleri ve Osmanlılıkla ilişkilendirerek savunmuşlardır. Onlara göre adil, güçlü ve demokratik bir idari yapı içinde özgürlükler, parçalanma isteklerini hem hafifletilebilecek hem de bu isteklerin önüne meşru yöntemlerle set çekilmesini sağlayabilecektir. Böylece Osmanlılık taraftarlarının eli de güçlenecektir. Yine halkın günlük hayatında hissedeceği şekilde adaletin ülkede hâkim olmasının gerek ittihad-ı anasırı sağlamlaştıracağı, gerekse unsurlar arası ilişkileri bahane ederek Osmanlı mülküne yapılan dış müdahaleleri önleneceğini savunmuşlardır. Çünkü onlara göre şimdilik beklemekte olan Avrupa devletleri ve Rusya, bir süre yeniden müdahalelere başlayacaklardır. Kozmidi Efendi'nin ifadesiyle meşrutiyetin ilanı sayesinde bütün dünyaya, Osmanlılığı oluşturan bütün Osmanlı unsurlarının bir siyasi birlik halinde, bu mülkün sahibi oldukları gösterilmiştir. Şimdi de hiç kimsenin hiçbir sıfatla bu mülke sahip çıkamayacağı, çıkarsa gözünün çıkarılacağı anlatılmalıdır⁶⁸. Devlet öncelikle adil olduğuna halkını inandırmalı, adalet hâkim olduktan sonra, bundan memnun olmayanlara meşruti (yani çağdaş-demokratik) yöntemler kullanılarak devletin gücü gösterilmeliydi. Mesela Panço Dorev, Rumeli meselesi gibi zor, her unsurun farklı beklenti ve menfaatlerinin olduğu karışık meselelerin halinde herkesin üzerine düşen fedakârlığı yapmak mecburiyetinde olduğunu belirtmiştir. Ona göre meselelerin meşru, meşruti yöntemlerle çözülmesini hazmedemeyenler "*karşılıklı ve ortak mesuliyet (solidarite) üzerine müesses kitle-i vahide-i Osmaniye haricine kendileri çıkmış*" olurlardı. Panço Dorev'in, Patrikhanenin ve Eksarhanenin (Bulgarların en üst dini kurumu) hususi menfaatlerinin böyle bir zamanda Osmanlı menfaatlerinin önüne geçemeyeceğini, hususi menfaatlerin ancak Osmanlı menfaatleri söz konusu olmadığı durumlarda gözetilebileceğini ifade etmesi şiddetli alkışlarla karşılanmıştır. Manastır mebusu Rum Trayan Nali Efendi⁶⁹ de Kanun-ı Esasi ilan edildikten sonra artık ne gayrimüslim ne de Türkler dâhil hiçbir unsur kanuna aykırı hareket edemez, kendiliğinden ihkak-ı hak edemez demiştir⁷⁰. Dolayısıyla bu mebuslar

65 MMZC, 22 Haziran 1325, İ;106, C.V, s. 191.

66 Bu konuda bk. (Fevzi Demir, Osmanlı Kimliği Üzerinde Osmanlı'nın Son Tartışması: Osmanlı'nın Hüviyet Cüzdanı Nasıl Olmalı?" *Kebikeç*, Sayı 10, 2000, ss. 239- 254.)

67 Gülsoy Ufuk, Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni, Simurg Yayınları, İstanbul 2000, s. 183.

68 MMZC, 17 Kânunusani 1324, İ;20, C.I, s. 395.

69 İki dönem milletvekilliği yapan Trayan Nali Efendi Hukuk Mektebi mezunudur (Y. Koç tarafından yanlışlıkla Ermeni milletvekilleri arasında kendisine yer verilmiştir. Y. Koç, *a.g.t.*, s.76-78)

70 MMZC, 19 Kânunusani 1324, İ;21, C.I, s. 430-444.

sık sık ıslahata hemen başlanması gereğini dile getirmişlerdir. Panço Dorev, daha meclisin açıldığı ilk günlerde, halkın yeni düzene, yeni düzenin zihni yapısına alışması için, meşrutiyet mektepleri kurularak halk çocuklarının buralarda yetiştirilmesini önermiştir. Selanik mebusu Rum Artas Yorgaki'nin⁷¹ de belirttiği gibi milletin istikbali mekteplerdedir.

Gayrimüslimler, başta Zohrab ve Yorgo Boşo olmak üzere düzenli bütçe konusunu sıklıkla dile getirmişlerdir. Bu kamu maliyesinin istikrarı kadar, bütçe konusunun Avrupa'da meclislerin en önemli görevi, hâkimiyet-i milliyenin en önemli göstergesi kabul edilmesiyle de ilgili olmalıdır. Memleketin iktisadi durumu, Anadolu'da ahalinin yaşadığı perişanlığı verdiği bir önerge ile kapsamlı bir şekilde dile getiren Sivas mebusu Nazaret Dagavaryan Efendi olmuştur. Ona göre "*Osmanlı vatanımızın*" içinde "*Nice vakitten beri, nice merhametsiz vasıtalarla zavallı ve gayet itaatli ahalemiz soyulmuştur*". İttihatçı Nazaret Dagavaryan, Mayıs 1909'da "*başımızı ellerimizin içine alıp şu acınacak halimizin ıslahı ve hükümet-i Osmaniye sefinesinin yeniden gayur ve muntazam, şanlı, metanetli bir hale vaz'ı için ne yapmak lazım geleceğini düşünelim*" çağrısında bulunmuştur. Genel durumu ise şöyle izah etmiştir; "*Memleketimizin ziraatı iptidai bir haldedir. Madenlerimiz ya metruktur, yahut imali ecnebilere ihsan olunmuştur. Ormanlar sahipsiz bakımsız ve mahvolacak bir haldedir. Sanatlarımız adi ve manifaktür işleri ise adeta mefkut hükmündedir. Mevad-ı iptidaiyemizin tebeddül ve imalatını ecnebilere bekleriz. Vesait-i ihtilatiye pek cüz'i ve gayri kâfi ve çok defa iptidai bir haldedir. Posta muamelatımız muhtaç-ı ıslahıdır. Hükümetin dâhili makinesi çürümüş bir haldedir. İslahat-ı esasiyeye muhtaçtır. Umur-u muamelat-ı adliye esasen tanzim ve tensika muhtaçtır. Mekteplerimiz çoktur, lakin tedrisat pek sathi ve nazari, ameliyattan aridir. Bu sebeple mekteplerimizden yetişenler ilimlerinin semeratını görmek için ya müddet-i medide tecrübeye yahut Avrupa'da talim etmeye mecbur olurlar... Vaktiyle donanmamız Avrupa donanmalarının üçüncüsü mertebesinde iken (şimdi) en geride kalmıştır. İyi bir şeyimiz varsa oda asakir-i berriye ordumuzdur... bugünkü halimiz, necat ve selametimiz ve insan gibi yaşamak hakkını ele geçirmekliğimiz o sayededir"*⁷².

Nazaret Dagavaryan Efendi, 18 Mayıs 1325 tarihinde dokuz madde halinde tespit ettiği ülke sorunlarıyla ilgili bir önerge vermiş, kabul edilerek 30 Mayıs'ta müzakere edilmiştir. Müzakerede ormanlardan madenlere ve çiftçinin durumuna kadar pek çok husus Orman Maadin ve Ziraat Nazırı Aristidi Paşa'nın huzurunda tartışılmıştır⁷³. Dagavaryan, önergesiyle ilgili uzun konuşmasında; diğer ülke ekonomilerinin dayandığı temel alanları sıraladıktan sonra ülkedeki tabii kaynak ve ekonomik gelişim imkânlarının kullanılmadığını belirtmiştir. "*Osmanlı Vatanımız şimdiye kadar yalnız ziraat memleketi addolunmuştur*". Fakat nakil vasıtaları olmadığı için bolluk senelerinde ürünler ambarlarda çürümekte, kıtlık senelerinde yine aynı sebepten halk açlığa mahkûm olmaktadır. Yiyecek ekmeği de tohumluğu da olmayan halk bazen dilenmek, bazen de en kötü işlerde çalışmak için şehirlere göç etmek zorunda kalmıştır. Ziraatın ıslahı için Devletin Avrupa'ya gönderdiği kişilerden ise yarar sağlanamamıştır⁷⁴. Dagavaryan Ziraat Nezareti'nin, Ziraat Bankaları ve mekteplerinin, numune çiftliklerinin yeniden düzenlenmesi, kara yollarının ıslahı,

71 Artas Yorgakis, iki dönem milletvekilliği yapmış, hukukçu milletvekilidir.

72 MMZC, 5 Mayıs 1325, İ;74, C.III, s. 517-524.

73 MMZC, 30 Mayıs 1325, İ;91, C.IV, s. 317

74 Mesela 1896 mali senesi itibarıyla gönderilen 58 öğrenciden yalnızca altısı ziraat işleriyle meşguldü.

şimendifer yapımı, sıtma ile mücadele, bataklıkların kurutulması, ormanların muhafazası ve halkın kullanımına açılması, maden vb. ülke servetlerinden yararlanılması şeklinde birçok öneriyi dile getirmiştir. Ancak yapılması gerekenlerin, kendi menfaatlerine öncelik veren yabancılara ihale edilmemesi gerektiğini özellikle belirtmiştir. Ona göre gerekirse borçlanmalı, fakat bütün bu işler Osmanlılar tarafından yapılmalıydı⁷⁵.

İşçilere sendika hakkı vermeyen, grevi ise sıkı kayıtlara bağlayan Tatil-i Eşgal Kanun Layihası'na en fazla sosyalist gayrimüslim mebuslar tarafından Osmanlılık terimleri kullanılarak karşı çıkmıştır. Çünkü onlara göre bu layiha Osmanlı amelesinin mahvına sebep verecektir. Layihanın müzakereleri sırasında sosyalizm ile ilgili tartışmaları da yaşanmıştır⁷⁶. Bazı mebuslar ise, ülkenin çok muhtaç olduğunu düşündükleri ecnebi sermayesinin kaçacağı korkusuyla, grev ve sendika haklarının aleyhinde tavır almıştır. Varteks Efendi ise aksine bu haklar verilmediği için, "*vatanımıza gelen yabancı sermayedarın*" hep kazandığını, vatanımızın ise daima zarar ettiğini⁷⁷ ifade etmiştir. Yabancı sermayedar zarara uğramasın diye kendi bir milyona yakın amelemizin haklarının ayaklar altına alındığını belirtmiştir. Halbuki ona göre işçinin menfaati ülkenin menfaatidir. 14 bazen de 16 saat çalışan amelenin ne zürriyeti ne de rahatı olabilirdi. Hâlbuki hudut boylarında çarpışan da burada çalışan da amelemizdi. Varteks, "*biz hepimiz fukara adamlarız. Biz bu vatani kanımızla kazanmışız...siz nasıl oluyor da toprakların altında olan babanızı unutuyor, onları pâymal ettiriyorsunuz*" şeklinde sormuştur⁷⁸. Buna karşılık, Paço Dorev Efendi de Liberal Lütfi Fikri Bey de halka birdenbire ve fazlaca hürriyet verilmemesi gerektiğini savunmuştur⁷⁹.

Gayrimüslimler Mahmut Şevket Paşa ile askeri makamların 31 Mart hadisesinden sonra meclisi ve hükümeti istiskal anlamına gelen hareketlerine, ilan edilen sıkıyönetim sonucu kurulan Divan-ı Harb'in uygulamalarına da karşı çıkmıştır⁸⁰. Anayasa değişikliği sırasında "*Osmanlı memleketinde para ile adam alınıp satılmaz*" şeklinde bir fıkranın ilavesini istemişlerdi⁸¹. Zohrab ileride idamın kaldırılacağı temennisini dile getirmiştir. Ancak Lütfi Fikri Bey'in anayasanın 65. Maddesinde yer alan her elli bin erkek nüfusa

75 MMZC, 5 Mayıs 1325, İ;74, C.III s. 517-524.

76 MMZC, 13 Mayıs 1325, İ;80, C.III s. 692.

77 Varteks'e göre Avrupa'da sermayedar %10 kazanırken, bize geldiğinde %50 kazanıyordu.

78 MMZC, 18 Haziran 1325, İ;104, C.IV, s.123.

79 MMZC, 4 Temmuz 1325, İ;113, C.V, s.397. Memleketin sorunlarına çözüm bağlamında Ahrar'cı mebuslar programlarında da yer alan tevsi-i mezuniyet konusunu çok ısrarlı olmasa da dile getirmişlerdi. Geniş ve pek çok problem odakları olan Osmanlı ülkesinde, yerel yönetimlerde Prens Sabahattin'in açıkladığı üzere yetki arttırılmasını savunmuşlardır. Bilindiği gibi, kökeni Tanzimat reformlarına kadar dayanan tevsi-i mezuniyet konusu anayasada da yer almaktaydı. Fakat bazı örnekler dışında uygulamaya sokulmamıştı. İşte 60 mebus imzalı bir önergede asayişsizlikten bahsedilerek, çözüm olarak düşünülen tevsi-i mezuniyet konusu tartışılmıştır. Zohrap Efendi konu ile ilgili neden bir çalışma yapılmadığını sormuş, fakat başta Hüseyin Cahit Bey olmak üzere İttihatçı Müslim mebusların sert muhalefetiyle karşılaşmıştı (27 Kânunusani 1324, İ;25, C.I: 541). Zohrap Efendinin açıklamasına bakılırsa İttihat ve Terakki dâhil, mecliste bulunan bütün partilerin programlarında bu vaat yer almaktaydı. Yapılan sert muhalefet üzerine bir daha bu konuda önerge verildiğine şahit olmuyoruz. Ancak, Temmuz 1909'da Kanun-ı Esasiye göre birtakım imtiyazları kaldırılan İstanbul Vilayeti'nin yeniden örgütlenmesi layihası görüşülürken konu tekrar gündeme gelmiştir. Zohrap Efendi, İstanbul'da herhangi bir işlem için daire daire gezmek zorunluluğunun yarattığı sıkıntılara değinmiş ve tevsi-i mezuniyeti dikkate alacak şekilde bütün vilayetlerin yeniden teşkilatlandırılmasını önermişti (6 Temmuz 1325, İ;114, C.IV:427). Kozmide Efendi'nin çok zaman alacağını, ileride görüşülebileceğini belirtmesiyle öneri dikkate alınmamıştır.

80 MMZC, 5 Nisan 1325, İ;58, C.III, s. 61.

81 MMZC, 27 Mayıs 1325, İ;89, C.IV, s. 222.

bir milletvekili düşer ifadesindeki, erkek (zükûr) ibaresinin kaldırılması teklifine Rum mebus Kozmidi karşı çıkmıştı. “*Biz Osmanlı milletinin kadın taifesine de vekâlet ediyoruz*” şeklindeki itirazı üzerine, teklif kabul edilmek bir yana tartışılmamıştır⁸².

Gayrimüslim mebuslar, 1909 anayasa değişikliği sırasında; Osmanlılık tanımına (8.Madde), devletin dininin İslam olmasına (11.Madde), saltanatın hilafeti de haiz olarak Osmanlı hanedanının ekber evladına ait olmasına (3.Madde) herhangi bir itiraz yöneltmemişlerdir. Ancak onlar tevazun-u kuvvayı (yasama yürütme yargı dengesini), hiçbir kuvvetin bir diğerine üstünlüğünün olmamasını savunmuştur. Buna karşılık 1909 değişikliği ile yasama biraz daha kollarılmıştır⁸³.

Konu teferruatlı olarak 18 Şubat 1324 tarihinde toplantı hürriyetine dair bir önerge vesilesiyle tartışılmıştır. Sosyalist mebus Varteks Efendi, cemiyetin kendi yayın organlarında kendisini ruh-ı devlet olarak tavsif etmesine karşı, meşrutiyetin ruhunun özgürlük olduğunu belirtir. En önemli esaslarından ikisi ise matbuat ve ifade hürriyetleridir. Bu ise toplantılarla kendini gösterir. Ona göre istibdat dönemi zihinlerimizi öyle istila etmişti ki, en küçük şeylerden bile korkar olmuştuk. Oysa özgürlüklerden korkmamalı, ahali serbest bırakılmalıydı. Korkmak zafiyetten, acziyetten ileri geliyordu. Eğer biz aciz değil, adil isek ve meclis düzgün bir şekilde çalışıyorsa insanların düşünmesinden, ifade hürriyetinden korkacak bir şey yoktur. Şayet vatana gerçekten mugayir bir durum varsa o zaman kolluk kuvvetleri gerekli müdahaleyi yapardı. Mebusların her vesile ile Fransa’yı örnek göstermelerini de eleştirerek, Fransa’nın bürokratik bir cumhuriyet olduğunu, oysa padişahlık rejimi olan İngiltere’nin ondan daha hür ve medeniyetçe daha ileri olduğunu beyan etmiştir. Varteks biz özünü (ruhunu) özgürlüklerin teşkil ettiği Meşrutiyeti istiyoruz diyecektir⁸⁴. Vartes halkın hürriyetlerini sınırlama yerine, hükümettekilerin istedikleri gibi hareket etmelerini önleyecek tedbirler almak gerekir uyarısını yapmıştır⁸⁵. Panço Dorev Efendi ise “*Rica ederim, ne kadar müsaadekârâne davranırsak devletimiz için o kadar iyi olur. Şayet ben bu devleti sevmeseydim, (hürriyetlere sınır getirmek isteyen) Lütfi Bey’in sözlerine iştirak ederdim*” diyecektir.

Birçok mebus halkın geri, cahil olduğunu dolayısıyla hürriyetler için zamanın erken olduğunu ifade ediyorlardı. Oysa Hallaçyan’a göre bunlar; insanların doğal haklarını vermek istemeyen müstebitlerin her zaman kullandıkları bahanelerdi. Doğal haklar herkes için ve her yerde birdi ve siyasi olarak bunların elde edilmesinde halkın irfan seviyesi hesap

82 MMZC, 1 Haziran 1325, İ;97, C.IV, s. 92.

83 Bülent Tanör, *Osmanlı- Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996, s. 150.

1876 Kanun-u Esasisi’nin 10. maddesi de özgürlükleri, “Hürriyeti şahsiye her türlü taarruzdan masundur” prensibi ile anayasal güvence altına almıştı (Bkz. Ayfer Özçelik, *Kimliğini Arayan Meşrutiyet*, İlgı Yayınları, İstanbul 2006, s. 330.). Hâlbuki İttihat ve Terakki güdümündeki hükümetler döneminde çok geçmeden bu hükmü fiilen geçersiz kılan eylemler yaşanmış, muhalifler cinayet dâhil çeşitli yollarla sindirilmeye çalışılmıştı. Oysa Zohrap Efendi’nin Hasan Fehmi cinayeti ile ilgili konuşmasında belirttiği gibi “vahşeti medeniyetten, istibdatı meşrutiyetten ayıran kalemle, fikirle yapılan mücadelenin yerine, silahla yapılan mücadeleyi koymaktı”. Zohrap da diğer birçok mebus gibi meşrutiyeti farklı fikir ve siyasi partilerin özgürce birbirleriyle rekabet ettiği demokratik bir idare olarak algılıyordu. Şu sözler ona aittir: “*Biz bugün hem medeni ve hem de meşrutiyete sahip bir ülkeyiz. Bugün aramızda pek çok fikir mücadeleleri ortaya çıkabilir, çıkması da rahmettir. Ancak şahsi husumetleri, fikir ayrılıklarını öldürmeye kadar vardırmaq hepimizin reddettiği, nefret ettiği bir husustur*”. Yine ona göre (geçmişte istibdad rejiminin kovuşturmasına uğramış bir parti olarak) İttihat Fırkası mensupları, kendilerine muhalif birinin cinayetini açıklığa kavuşturmak hususunda herkesten önce davranmaları gerekirdi. “*Bunu meydana çıkartmaq meşrutiyetimizin, sosyal, siyasi hayatımızın şanı iktizasındandı*” (25 Mart 1325, İ;53, C.II:652).

84 MMZC, 18 Şubat 1324, İ;37, C.II, s. 135.

85 MMZC, 6 Haziran 1325, İ;96, C.IV, s. 474.

edilmezdi. Şayet bu doğru olsaydı meşrutiyetin de elde edilmemesi lazımdı. Siyasi hakların en önemlilerinden olan Meşrutiyet istihsal edilirken acaba halkın irfan seviyesi gözetildi mi diye sorar. Fransa'da ihtilalden sonra 1901'e kadar, hatta cumhuriyet devrinde bile, hürriyetlerin sınırlandırılmasının Napolyon diktatörlüğünü doğurduğunu beyan eden Hallaçyan, "*ahaliye haklarınızı vermeseniz ona zülüm yapar, yine meyus edersiniz*" ikazında bulunur⁸⁶.

Sonuç

Osmanlı toplumu 1908'de Meşrutiyete büyük umutlarla girmişti. Gayrimüslim milletvekillerinin bir kısmının da bu umudu taşıdıklarını en azından tutanaklara geçen söylemlerinden yola çıkarak ifade edebiliriz. Bu söylemlerden yola çıkarak içlerinde gayrimüslimlerin de olduğu çoğu milletvekilinin günümüzde demokrasiye yüklenen değerleri, o günlerde Meşrutî yönetimine yüklediklerini müşahede etmekteyiz. Bir kısmı yurt dışında olmak üzere hukuk eğitimi almış bu kişiler özgürlükçü yasaların hâkim olduğu ve cins (etnisite), din/mezhep farkı gözetilmeksizin herkese eşit uygulandığı, adil bir devlette müşterek menfaatler ve karşılıklı fedakârlıklar ile Osmanlılığın yaşatılabileceğini tahayyül ediyorlardı. Çeşitli yasa müzakereleri sırasında sıkça dile getirilen hâkimiyet-i milliyeyi ise içinde gayrimüslimlerin de bulunduğu, tüm unsurlardan oluşan halkın hâkimiyeti şeklinde anlıyorlardı. Çeşitli vesilelerle yaptıkları konuşmalarda bunları defalarca ifade etmişlerdir.

Böyle bir dönüşümün imkân dâhilinde olup olmadığı ayrıca düşünülmesi gereken bir konudur. Arzu edilen dönüşüm, Batı Avrupa'da asırlar süren, çeşitli sosyal hareketler ve mücadeleler neticesinde, bir anlamda kendi doğal seyri içinde gerçekleşmiştir. Buna karşılık Osmanlı Devleti'nin benzer bir dönüşümü gerçekleştirebilecek zamana da imkânlarla da ve (İttihat ve Terakki Cemiyeti/ Partisi'nin uygulamalarına bakıldığında) zihniyete de sahip olmadığı belirtilmelidir. Uzun zamandır kendisine Hasta Adam yakıştırmaları yapılan, Osmanlı Devleti'nin hayatta kalması, adeta emperyalist devletlerin kendi aralarındaki çıkar çatışmalarına bağlı kalmıştır. Kendileri çok uluslu, bir kısmı deniz aşırı imparatorluklar olan bu devletler, çeşitli Osmanlı unsurlarının hamiliğine soyunarak, dağılmasını mukadder gördükleri Osmanlı topraklarından en fazla çıkarı elde etmeyi çok uzun zamandır planlamaktaydılar. Dolayısıyla uluslararası ortam Osmanlılığın gerçekleşmesine asla izin vermeyecektir. Nitekim Balkanların elden çıkmasından sonra, daha önce başlayan Ermenilere ve Osmanlı Devleti'nin Müslüman unsurlarına yönelik çalışmalara hız vermişlerdir. 1908'de sahip olduğu topraklar açısından hala büyük bir devlet olan, ancak büyük sorunlarla boğuşan Osmanlı Devleti'nin tasfiyesine çoktan karar verilmiştir. Hakikaten de sanki meşrutiyetten duyulan büyük umutlara nazire yaparcasına on yıl gibi kısa bir süre zarfında ortadan kalkmıştır.

86 MMZC, 6 Haziran 1325, İ;96, C.IV, s. 483.

KAYNAKÇA

- Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C. I, D. I, İç. I, TBMM Basımevi, Ankara 1982.
- Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C. II, D. I, İç. I, TBMM Basımevi, Ankara 1982.
- Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C. III, D. I, İç. I, TBMM Basımevi, Ankara 1982.
- Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C. IV, D. I, İç. I, TBMM Basımevi, Ankara 1982.
- Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C. V, D. I, İç. I, TBMM Basımevi, Ankara 1982.
- Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C. III, D. I, İç. II, TBMM Basımevi, Ankara 1982.
- Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C. V, D. I, İç. II, TBMM Basımevi, Ankara 1982.
- Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C. III D. I, İç. III, TBMM Basımevi, Ankara 1982.
- Adanır, Fikret (1975), "Makedonya Sorunu ve Dimitar Vlahof'un Anılarında II. Meşrutiyet", *Birikim*, Cilt 2, S. 9. ss. 14-26
- Akıncı, Abdulvahap (2012), "Modern Ulus Devletlerin Doğuşu", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 34, Kütahya, ss.61-70
- Alkan, Necmettin (2008), "Emanuel Karasu ve II. Abdülhamid", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 11, Sayı 1, Erzurum, ss.179 – 195.
- Alkan, Gamze (2002), *II. Meşrutiyet Dönemi Seçimleri: 1908 – 1918*, Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek lisans Tezi, Eskişehir, ss.1-139.
- Anderson, Benedict (1995), *Hayali Cemaatler "Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması"*, Metis Yayınları, İstanbul.
- Altaş, Burcu Ünalın (2013), *Türk Solu'nda Ayrışma: 1920-1971*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek lisans tezi, Ankara.
- Atay, Rifat (2017), "Bir Osmanlı Aydınının Düşünce Dünyası: Krikor Zohrab'la "Hayat, Olduğu Gibi", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, C. 6, S.4, ss.298 – 309.
- Bayur, Yusuf Hikmet (1991), *Türk İnkılabı Tarihi*, C. I, Kıs. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Bozkurt, Gülnihal (1996), *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Demir, Fevzi (1994), İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan seçimleri (1908-1914) , Dokuz Eylül Üniversitesi / Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü / Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, İzmir.
- Demir, Fevzi (2000), "Osmanlı Kimliği Üzerinde Osmanlı'nın Son Tartışması: Osmanlı'nın Hüviyet Cüzdanı Nasıl Olmalı?" *Kebikeç*, S. 10, ss. 239- 254.
- Erdem, Nilüfer (2013), "Harisiyos Vamvakas'ın Osmanlı Milletvekili Olarak Etkinliği", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 9, S. 17, ss. 43-56.
- Eryılmaz, Bilal (1992), *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, Üniversite Yayınları, İstanbul.
- Gülsoy, Ufuk (2000), *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, Simurg Yayınları, İstanbul.
- Hastaş Mehmet T. (2012), *Ahmet Samim - II. Meşrutiyet'te Muhallif Bir Gazeteci*, İletişim Yayıncılık, İstanbul.

- Hocaoğlu, Baran (2008), İkinci Meşrutiyet Dönemi Siyasal Yaşamında İktidar ve Muhalefet İlişkileri (1908–1913), Dokuz Eylül Üniversitesi / Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans tezi, İzmir.
https://tr.wikipedia.org/wiki/Pan%C3%A7e_Doref.
- Karlangıç, Osman (2018), “Adana’da Devlet Otoritesinin Zaafa Uğraması ve Türk-Ermeni Münasebetleri (1908-1909)”, *History Studies*, C. 10, S. 6, ss. 131-149.
- Kayıran, Mehmet (2019), “Milliyetçilik Akımının Balkanlar’daki Gayrimüslim Unsurlar Üzerindeki Etkisi (1789 – 1875)”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*, C. 2, S. 5, ss. 79-81.
- Kerimoğlu, Hasan Taner (2015), “II. Meşrutiyet Döneminde İttihat Ve Terakki Muhalifi Bir Gazete: Sada-yı Millet”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX / 1, ss.149-180
- Kılıç, Selda Kaya (2007), “1908 Osmanlı Mebusan Meclisinde İzmit Mebusları ve Faaliyetleri”, *I. Uluslararası Kocaeli ve Çevresi Kültür Sempozyumu Bildirileri* (2. Cilt), Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., İzmit, ss. 947- 958.
- Kili, Suna- Gözübüyük Şeref (1985), *Türk Anayasa Metinleri*, İş Bankası Yayınları, Ankara.
- Koç, Yılmaz (2009), *Osmanlı Mebusan Meclisinde Görev Yapan Ermeni Mebuslar ve Faaliyetleri*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Afyon.
- Koylu, Zafer (2017), “Makedonya’da Çetelerin Meşrutiyet Kulüplerine Dönüşmesi”, *Bellekten*, C. 81, S. 291, ss. 569-588.
- Mardin, Şerif (1992), *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Mazower, M., (2006), “An International Civilization? Empire, Internationalism and the Crisis of the Mid-Twentieth Century”, *International Affairs*, C. 82, S. 3, pp. 553-556.
- Ortaylı, İlber (2006), İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Alkım Yayınevi, İstanbul.
- Olgun, Kenan (2017), “1912 Parlamento Seçimleri Ermeniler ve Ermeni Mebuslar”, İnsan Bilimleri Dergisi (International Journal of Human Sciences), S. 14, ss. 2688-2702.
- Özçelik, Ayfer, “İngiltere’nin Emperyal Hedeflerinin Savunucusu Bir Kuruluş: Balkan Komitesi ve Osmanlı Devleti’nin Parçalanmasına Yönelik Bazı Faaliyetleri”, *Akademik Düşünce ve Tarih Dergisi*
- Özçelik, Ayfer (2006), *Kimliğini Arayan Meşrutiyet*, İlgı Yayınları, İstanbul 2006
- Özçelik Ayfer, *Sahibini Arayan Meşrutiyet*, İstanbul 2001, Tez Yayınları.
- Ramsaur, Ernest E. (1982), *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, Sander Yayınları, İstanbul.
- Sadoğlu, Hüseyin-Coşgun (2017), “Melih, Osmanlı Devleti’nin Duraklama Dönemi’nde Kamu Yönetiminin İslahına Yönelik Öneriler: Koçi Bey, Katip Çelebi ve Defterdar Sarı Mehmet Paşa”, *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3 Ekim, C. 3, S. 3, ss. 196- 204.
- Saygı, Serhan Kemal (2014), *Meclis-i Mebusan’da İzmir Mebusları 1908-1918*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir.
- Şimşek, Halil (2008), “Yüzüncü Yılında Meşrutiyet’in İlanı ve Gayrimüslim Cemaatler”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, Aralık, ss. 53-73.

- Şükrü, Hanioglu (2006), *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- Tanör, Bülent (1996), *Osmanlı- Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Tarakçı, Nejat (14.2.2022.), *Yunan Gerçeğini İyi Okumak*, https://tasam.org/Files/Icerik/File/yunan_ger%C3%A7e%C4%9Fi_makale_pdf_7bbe5435-39e8-446b-8ca5-69fb828086f7.pdf.
- Tunaya, Tarık Zafer (1989), *Türkiye'de Siyasal Partiler, C. III, İttihat ve Terakki- Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Yalçın Emruhan, "Şark Meselesi ve Emperyalistlerin Türk Politikası", *Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 4, ss.75-104.
- Yalçın, Hüseyin Cahit (2019), *Tanıdıklarım*, (Hazırlayan Göktürk Ömer Çakır), Ötüken Neşriyat, İstanbul.